

Міністерство науки і освіти України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

ББК 63.3(0)62я7
С 418
УДК 94(100)«19»(07)

Друкується за ухвалою редакційно-видавничої ради
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

ОЛЕКСАНДР СИЧ, АНДРІЙ МІНАЄВ

Рецензент – доктор історичних наук, професор Алексієвець М. М.

**ДОБА «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»:
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ**

Навчальний посібник

С 418 Сич Олександр Іванович, Мінаєв Андрій В'ячеславович
Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку:
Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2008. – 72 с.

У навчальному посібнику розглядаються найбільш характерні події, явища та процеси, що відбувалися в світі у добу «холодної війни» та після її завершення.

Призначений для студентів, що вивчають дисципліну „Всесвітня історія”, а також для вчителів і учнів старших класів ліцеїв, коледжів і гімназій.

**УДК 94(100)«19»(07)
ББК 63.3(0)62я7**

**Чернівці
„Рута”
2008**

© "Рута", 2008
© Сич О. І., Мінаєв А. В., 2008

ЗМІСТ

Розділ I. Світ після Другої світової війни. Міжнародні відносини в епоху «холодної війни»	4 – 29
Розділ II. Політичний та соціально-економічний розвиток світу в другій половині ХХ ст.	30 – 38
Розділ III. Основні явища та процеси соціально-економічного та політичного життя країн Європи та США в добу «холодної війни».....	38 – 50
Розділ IV. Світ після закінчення «холодної війни»	50 - 69

РОЗДІЛ I.

СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ЕПОХУ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

2 вересня 1945 р. завершилася найбільш кровопролитна війна в історії людства – Друга світова, яка тривала 2 194 дні і забрала життя більше, ніж 60 млн. осіб. У війну було втягнуто 72 країни з чисельністю населення в 1,7 млрд. чол. (або 80% населення Землі). Військові дії прокотилися територією 40 країн, загальне число мобілізованих до військ усіх країн сягнуло 110 млн. осіб.

Друга світова війна наклала глибокий відбиток на увесь наступний розвиток у світі, вплив її підсумків відчувало багато поколінь людей.

Підсумки Другої світової війни.

1. Головним підсумком війни став розгром фашизму, як суспільної системи, яка виступала альтернативою і західній ліберальній демократії, і радянському комунізму. Збройні сили, економіка, політика, ідеологія Німеччини, Італії, Японії зазнали повного краху. Фашистські режими були ліквідовані, фашистські партії заборонені, фашистські ватажки віддані під суд і понесли заслужене покарання. Країни й народи, яким загрожував фашизм, відстояли свою незалежність і демократичні свободи.

2. Вирішальну роль у перемозі над фашизмом відіграв Радянський Союз, що сприяло зростанню його міжнародного авторитету й перетворенню в одну з двох найпотужніших держав світу.

3. Вирішальна роль СРСР у розгромі германського фашизму та японського милітаризму, піднесення його престижу (і відповідно привабливості його суспільно-політичного ладу, завдяки якому й була здобута велика перемога над фашизмом) створили сприятливі умови для створення світової соціалістичної системи, тому в перші післявоєнні роки на шлях будівництва соціалізму встало ще 11 держав.

4. Те, що на чолі Радянського Союзу стояла ВКП(б), а в багатьох окупованих державах саме комуністи були в перших лавах борців проти фашизму, за свободу й незалежність своїх країн обумовило швидке зростання світового комуністичного руху. Майже всюди збільшилася чисельність і вплив комуністичних партій, в деяких країнах Азії та Латинської Америки вони завоювали право на легальну діяльність, в ряді капіталістичних країн, що пережили фашизм або окупацію, в тому числі в Італії, Франції, Бельгії, Фінляндії, комуністи

увійшли до складу урядів.

5. Під час Другої світової війни почався і в післявоєнні роки продовжився розпад колоніальної системи. Першими незалежність здобули народи Сирії, Лівану, В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі, Індонезії, Бірми, Філіппін, Кореї.

6. Різко змінилося співвідношення сил у капіталістичному світі в результаті розгрому Німеччини, Італії та Японії, які втратили статус великих держав і відповідні позиції в світовій економіці й політиці, позиції Великої Британії й Франції також помітно послабили, натомість дуже посилилися США, що перетворилися в одноосібного лідера капіталістичного світу, претендуючи на світове панування.

7. Війна обумовила появу *біполярності*, тобто наявність двох наддержав - США та Радянського Союзу, що вирішальною мірою визначало розвиток міжнародних відносин у наступні десятиліття.

8. Подією великого міжнародного значення й одним із найважливіших політичних підсумків війни стало утворення Організації Об'єднаних Націй на конференції в Сан-Франциско у квітні 1945 р. Разом з тим робота конференції показала, що учасники антигітлерівської коаліції дотримуються різних позицій щодо низки проблем міжнародних відносин, і це не могло не позначитися на післявоєнному розвитку світу.

Основним змістом *політичного розвитку* світу після війни стала суперечність між:

- капіталізмом і соціалізмом як двома світовими суспільними системами;
- тоталітаризмом і демократією як двома типами політичних режимів;
- посиленням націоналізму у внутрішній політиці країн та інтернаціоналізацією і зростанням взаємозалежності у міжнародному житті.

Щодо протистояння між авторитарно-тоталітарною та ліберально-демократичною моделями суспільно-політичного устрою в другій половині XX ст., то слід зазначити, що вектор суспільного розвитку змінився. Якщо в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.) брали гору авторитарно-тоталітарні тенденції, більш того виникла реальна загроза існуванню демократії, як такої, то в 1950 – 1990-ті роки все більшої сили набирала інша тенденція – рух до демократизації. Статистика ООН свідчить, що в цей період число ліберально-демократичних режимів неухильно зростало, а відповідно авторитарних – скорочувалося. Цьому сприяли: 1) крах колоніальної системи, в результаті чого утворилося

понад 100 суверенних держав; 2) розпад блоку соціалістичних держав і розвал СРСР, внаслідок чого близько 20 держав почали перехід від авторитарно-тоталітарного соціалізму до ліберальної демократії. Проте ця тенденція не стала визначальною для більшості країн Азії та Африки, де західна модель економічної та соціальної модернізації зустрічає спротив і навіть відторгнення (особливо в мусульманському світі), або в умовах авторитарних режимів або військових диктатур зумовлює модернізацію переважно в економічній царині і зазвичай не супроводжується утвердженням політичної демократії.

Слід зазначити, що за надзвичайних обставин ліберально-демократичним режимам також можуть бути притаманні авторитарно-тоталітарні риси.

Після війни на міжнародній арені відбуваються *суттєві зміни у співвідношенні сил* між розвинутими капіталістичними державами:

- Німеччина, Італія, Японія зазнали поразки у війні й на тривалий час вибули з числа „великих держав”; проте після війни саме у цих країнах на тлі відмови від гегемоністських принципів зовнішньої політики відбувається розбудова суспільства на демократичних принципах, успішно розгортається модернізація виробничого потенціалу, що зумовило явище, відоме як «економічне диво», зароджуються елементи постіндустріального типу розвитку;

- Велика Британія і Франція виявились серйозно послабленими і поступово втрачають свої колишні провідні позиції (причому Велика Британія дедалі більше перетворюється на «молодшого брата» США, йдучи у фарватері їх зовнішньої політики);

- США, постійно нарощуючи свій економічний та військовий потенціал, стають провідною країною капіталістичного світу, а згодом і вісью сучасного „глобального світу”.

Водночас західні держави змушені були рахуватися з новим потужним чинником міжнародного життя - Радянським Союзом. За час війни відчутно зріс авторитет СРСР на міжнародній арені (якщо до війни 26 держав встановили з ним дипломатичні відносини, то на кінець війни – 52 країни). СРСР, як зазначалося вище, фактично перетворився на одну з двох наддержав, на один з полюсів світової системи міжнародних відносин. З іншого боку, у самому Радянському Союзі перемога у війні певною мірою зміцнила позиції сталінського режиму й законсервувала жорстку авторитарну модель так званого «наздоганяючого розвитку».

Як наслідок перегрупування сил, з кінця війни у світі формується *двополюсна* (чи *біполярна*) модель міжнародних відносин. Якщо в

Західній та Північній Європі закріплюється домінування США, то в Центральній та Східній – Радянського Союзу. Остання обставина природно впливала з геополітичної доктрини СРСР, яка передбачала формування смуги дружніх щодо Радянського Союзу режимів вздовж кордонів країни (замість «санітарного кордону», який існував у міжвоєнний період і мав неприховано антирадянську спрямованість).

У таких країнах, як Польща, Чехословаччина, Румунія, Болгарія, Угорщина, Албанія, Югославія, Східна Німеччина, через деякий час після їх звільнення до влади приходять вітчизняні (народні, національні) фронти, в яких головну роль відіграють комуністи. У результаті формуються так звані «режими народної демократії» (термін, запроваджений головним ідеологом ВКП(б) А. Ждановим і покликаний підкреслити їх проміжний характер між «пролетарською» та «ліберально-демократичною» формами демократії). Протягом 1946 - 1947 рр. відбувається витіснення з урядів, а згодом і з політичної системи суспільства буржуазних і християнсько-демократичних, партій, а також об'єднання комуністів і соціал-демократів. З 1947 – 1948 рр. у цих країнах починається трансформація соціально-економічних та суспільно-політичних структур за радянською моделлю, що зумовило формування в тих умовах режимів тоталітарного характеру. Це сталося внаслідок наступних причин:

- зростання авторитету комуністів як однієї з основних сил руху Опору та комуністичного СРСР як держави-переможця;
- суттєвого послаблення впливу на ці країни держав західної демократії;
- розколу у таборі демократичних сил всередині названих країн;
- радянської військової присутності у регіоні;
- у складі перших післявоєнних (коаліційних) урядів комуністи, як правило, опинилися на посадах силових міністрів (оборони, внутрішніх справ, юстиції, прокуратури, суду), що давало їм можливість для застосування сили щодо опозиційних сил.

В другій половині 40-х рр. комуністичні, орієнтовані на СРСР режими формуються в Азійському регіоні (Північний В'єтнам, Північна Корея, Китай). Характерно, що в них комуністичні сили прийшли до влади за відсутності такого чинника, як радянська військова присутність (певний виняток становила Північна Корея). В 60 – 70-х рр. «режими соціалістичної орієнтації» виникають в Африці (Алжир, Ефіопія, Ангола, Мозамбік та ін.).

Формування «двополюсного» світу призвело до глобального протистояння двох антагоністичних суспільних систем. В першу чергу

це проявилось в Європі. Її розкол став наочним у результаті прийняття так званого «**плану Маршалла**».

5 червня 1947 р. державний секретар США Джордж Маршалл, виступаючи перед випускниками Гарвардського університету, урочисто повідомив про те, що Америка бере на себе програму економічного відродження зруйнованих війною країн Європи, яка увійшла в історію як „**план Маршалла**”.

Європейські країни справді відчайдушно потребували допомоги: за час бойових дій матеріальна база їхньої економіки була значною мірою фізично зруйнована, перервалися господарські зв'язки, і, як наслідок, стався обвал фінансового ринку. Вільних коштів на подолання розрухи, налагодження соціальних програм у європейських урядів не було. Слід зауважити, що на середину 1947 р. т. зв. країни народної демократії, які перебували в орбіті політичного впливу Радянського Союзу, спираючись на його велику й фактичну безкоштовну допомогу, або досягли довоєнного рівня, або його перевищили, тоді як багато з європейських країн не досягли рівня економічного розвитку 1938 р. Навіть у Великій Британії та Франції процес відновлення гальмувався паливними та сировинними кризами, фінансовими негараздами, що набували хронічного характеру (наприклад, у портових бункерах Лондону запасів вугілля залишалося всього на декілька днів, а в бельгійському місті Льєж автобуси пересувалися за допомогою коней!). Така ситуація не додавала авторитету правлячим класам, а перспектива економічного хаосу та політичних потрясінь в їхніх країнах виглядала вельми реальною. Щойно створене Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) США залякувало американський уряд повідомленнями про те, що Сталіну достатньо підняти телефонну слухавку, щоби у Франції та Італії негайно спалахнули революції.

Допомога на відновлення економічної структури була оцінена західноєвропейськими країнами в 29 млрд. дол. Цю заявку Вашингтон одразу ж скоротив більш, ніж на 40%, виділивши тільки 17 млрд. Всього за час дії „плану Маршалла” (з 3 квітня 1948 р. по липень 1951 р.) 16 західноєвропейських країн отримали 13,3 млрд. дол. (у ті часи це була колосальна сума, яка дорівнювала десь 95 млрд. дол. за нинішніми цінами). Що спонукало Сполучені Штати надати таку щедрю допомогу?

У *політичному аспекті* американські керівники враховували історичні реалії післявоєнної Європи, а саме: утворення соціалістичного табору та нездатність капіталістичних країн

самотужки подолати розруху й запропонувати своєму населенню привабливі перспективи; тому, щоби запобігти подальшій зміні співвідношення сил у світі не на користь капіталізму, вони змушені були, так би мовити, кинути свого роду „рятивний круг” своїм „братом по класу” в період, коли ті „тонули”. Це, власне, визнав і сам Маршалл у своїй промові в лютому 1948 р., коли сказав про можливість, що „Західна Європа з її промисловим потенціалом і високорозвинутою технікою потрапляє в ту ж сферу впливу, що й країни Східної Європи” і тоді, за його словами, „увесь Європейський континент перейшов би під контроль ладу, який відкрито ворожий нашому образу життя та формі правління”. Зрозуміло, така перспектива аж ніяк не влаштувала США.

В економічному аспекті „план Маршалла” був спробою запобігти можливій післявоєнній економічній кризі в самих США і мав, як писав президент Трумен у грудні 1947 р. у посланні конгресу, „суттєве значення з точки зору нашого власного господарства”.

Щоби отримати американську допомогу, уряди європейських країн повинні були погодитися на низку американських умов: регулярно надавати звіти про стан своєї економіки, валютних резервах і іншу комерційну інформацію; відмовитися від проектів націоналізації промисловості та надати повну свободу приватному підприємству; забезпечити вільний доступ американських товарів на свої ринки шляхом одностороннього зниження митних тарифів, згорнути економічне співробітництво з СРСР і країнами Східної Європи з про радянськими режимами й приєднатися у такий спосіб до торгової блокади СРСР і його союзників (зокрема, під страхом призупинення допомоги мали взяти на себе зобов'язання не продавати сировину й товари, зазначені в спеціальних „чорних списках”). Проте, справа не обмежувалася тільки економічними умовами. Однією з основних умов отримання допомоги за „планом Маршалла” було усунення комуністів з урядів цих країн (варто зазначити, що в 1945 - 1947 рр. в 9-ти країнах Європи, таких як Франція, Італія, Бельгія, Данія, Норвегія, Ісландія, Австрія, Фінляндія, Люксембург, представники компартій входили до складу урядів). І справді, з урядів Франції та Італії були виведені міністри-комуністи.

Погодитися на таке ущемлення свого суверенітету західноєвропейські країни змусила конкретна внутрішньополітична обстановка. З одного боку, без сумніву, ці країни потребували економічної допомоги для відновлення підірваних війною господарських структур. З іншого, з огляду на посилення демократичних тенденцій і зростання впливу комуністичних і

робітничих партій внаслідок розгрому фашизму в Європі, правлячі кола цих країн готові були поступитися значною мірою національним суверенітетом, щоби не допустити подальшого полівиння суспільних настроїв і заради збереження й зміцнення позицій капіталізму.

Радянський Союз, який зазнав у Другій світовій війні найбільших людських і матеріальних втрат, не отримав американської допомоги, хоча і був – *насамперед в особі Сталіна – налаштований на післявоєнне співробітництво з державами антигітлерівської коаліції, особливо з США* (про що свідчить його участь у Бреттон-Вудській конференції у липні 1944 р., де радянська делегація підписала статuti створених тоді Міжнародного валютного фонду та Всесвітнього банку; більш того, Радянський Союз погодився на внесок розміром 1,2 млрд. дол. у статутний капітал МВФ). Існують різні версії, чому так сталося. Одні історики твердять, що радянське керівництво зарозуміло відмовилося отримувати кредити від „класового ворога” і заборонило робити це своїм новим союзникам у Східній Європі. Інші доводять, що Вашингтон і не збирався допомагати СРСР, адже, нібито не заперечуючи щодо його приєднання до „плану Маршалла”, він виставив заздалегідь неприйнятні умови. Насправді, справа виглядала наступним чином.

На Паризькій нараді міністрів іноземних справ СРСР, Франції та Великої Британії (27 червня – 2 липня 1947 р.), на якій обговорювався пропозиція Дж. Маршалла, представницька радянська делегація на чолі з В. Молотовим (яка нараховувала до 85 різних фахівців, експертів тощо, що свідчило про серйозний підхід радянського керівництва до обговорення даного питання) не виступила на цій конференції ні проти „плану Маршалла”, ні проти своєї участі в ньому, натомість запропонувала виявити потреби європейських країн в американській економічній допомозі та створити Комітет сприяння в складі представників Франції, Англії та Радянського Союзу. Через відмову британських і французьких дипломатів пристати на цю пропозицію чи взагалі шукати якого-небудь компромісу, Паризька нарада завершилася безрезультатно. І вже через десять днів британський і французький уряди за дієвої підтримки США скликали нову конференцію „європейського економічного співробітництва” за участі 16 країн, у якій Радянський Союз і „країни народної демократії”, а також Фінляндія вже не брали участі.

Після цього СРСР відмовився від співпраці, розцінивши вимоги за „планом Маршалла” як спробу втручання у внутрішні справи суверенних країн з прихованою метою їхнього економічного та

політичного поневолення. Також відмовились від участі у „плані Маршалла” Албанія, Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Югославія, з нейтральних країн – «з політичних та географічних причин» – Фінляндія. Чехословаччина спочатку погодилась взяти участь у конференції з обговорення американських пропозицій, але згодом, під тиском СРСР, відхилила запрошення.

У квітні 1948 р. „план Маршалла” прийняли 16 країн: Австрія, Велика Британія, Бельгія, Голландія, Греція, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Норвегія, Португалія, Швейцарія, Швеція, Туреччина, Франція, Ірландія. Слід зазначити, що якою б масштабною не виглядала загальна цифра американських кредитів, вона склала лише 3,5% сумарного національного доходу країн, які брали участь у „плані Маршалла”.

Реалізація „плану Маршалла” мала наступні принципові *наслідки* для міжнародних відносин у Європі.

По-перше, американські товари та капітали сприяли подоланню в європейських „маршаллізованих” країнах економічних наслідків війни та стабілізації соціально-політичної ситуації.

По-друге, „план Маршалла” полегшив американським монополіям процес проникнення в економіку європейських країн (при цьому американці прагнули лише до часткової реконструкції господарства Західної Європи, яка дала б європейському капіталізму вистояти у скрутній ситуації, усіяко затримуючи відновлення в галузях промисловості, які конкурували з промисловістю США).

По-третє, „план Маршалла” сприяв консолідації антисоціалістичних і антирадянських сил у західноєвропейських країнах, на основі яких у 1949 р. був створений військово-політичний блок НАТО (відомий американський військовий теоретик Т. Фінлеттер сказав: „НАТО ніколи б не з’явився на світ, якщо б йому не передував „план Маршалла”). До речі, з 13,3 млрд. дол., що виділили США за «планом Маршалла», безпосередньо на військові потреби було витрачено понад 2,5 млрд.

По-четверте, об’єктивно „план Маршалла” поглибив розкол у відносинах між європейськими країнами, який намічався у перші післявоєнні роки.

Таким чином, США фактично досягли двох цілей: по-перше, позбавили свою економіку перенасиченості внутрішнього ринку капіталів і, по-друге, водночас посилили власний економічний і політичний вплив у Західній Європі.

У відповідь на «план Маршалла», в січні 1949 р. в Москві на економічній нараді представників СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі,

Румунії, Чехословаччини приймається рішення про створення **Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)**. Згодом до останньої приєдналися Албанія (була членом РЕВ до 1961 р.), з 1950 р. – НДР, з 1962 р. – Монголія, з 1972 р. – Куба, з 1978 р. – В’єтнам.

Мета РЕВ передбачала сприяння координації та об’єднанню зусиль країн-членів РЕВ у царині економіки, поглибленню торгового співробітництва, прискоренню науково-технічного прогресу, підвищенню рівня індустріалізації. По-суті, перед РЕВ стояли два надзвичайно важливих завдання:

1) сприяти відбудові народного господарства регіону та подолання післявоєнної розрухи, трансформації соціально-економічного ладу в бік соціалістичної планової економіки та відмови від фінансової та матеріально-технічної допомоги за «планом Маршалла»;

2) переорієнтувати економічні зв’язки цих країн в умовах втрати традиційних ринків збуту та джерел сировини.

Потрібно відзначити, що **основна вада** РЕВ полягала в тому, що економічно країни-члени весь період його існування фактично залежали від фінансового та ресурсного постачання з СРСР.

Структура Ради Економічної Взаємодопомоги визначалася її статутом, прийнятим в 1959 р. (протягом 1962 – 1974 рр. до нього неодноразово вносилися зміни). Вищим органом РЕВ вважалася Сесія Ради, яка скликала щорічно і складалася з делегацій країн-членів, очолюваних керівниками урядів, або лідерами правлячих комуністичних (робітничих) партій. Другим за значенням був Виконавчий комітет у складі заступників голів урядів від кожної з країн-членів РЕВ. Поточна робота РЕВ була зосереджена в економічному та виконавчо-адміністративному органі – Секретаріаті з місцезнаходженням у Москві. Для здійснення роботи по різних напрямках існували постійно діючі комітети та комісії.

При РЕВ створювались й інші інституції. Так, у 1963 р. створено Міжнародний Банк економічного співробітництва; в січні 1971 р. – Міжнародний інвестиційний банк. Їхньою метою було надання в межах РЕВ довго- та середньострокових кредитів. Для організації співробітництва у конкретних галузях були також створені в 1964 р. такі міжнародні економічні організації як Інтерметал, Спільний парк вантажних вагонів (1964 р.) та ін.

РЕВ пройшла у своєму розвитку декілька **етапів**:

1-й етап (1949-1958 рр.): діяльність РЕВ була спрямована на забезпечення стабільного збуту своєї продукції, отримання необхідних матеріалів і устаткування тощо. Це був період становлення

багатостороннього економічного та науково-технічного співробітництва країн-членів РЕВ.

2-й етап (1959-1962 рр.): діяльність РЕВ була спрямована на вирішення проблеми задоволення потреб країн РЕВ у паливі, сировині, машинах і устаткуванні (наприклад, будівництво нафтопроводу «Дружба» більше 4,5 тис км. для постачання радянської нафти в Угорщину, НДР, Польщу і Чехословаччину; організація паралельної роботи об'єднаних енергосистем «Мир»).

3-й етап (1962 – 1969 рр.): діяльність РЕВ була спрямована на поглиблення процесу економічної інтеграції її членів, зокрема, посилення координації їх народногосподарських планів.

4-й етап (1969 – 1990 рр.): основним змістом діяльності РЕВ мала стати розроблена (орієнтовно на 15-20 років) «Комплексна програма подальшого поглиблення і вдосконалення співпраці і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ», прийнята в 1971 р. На основі цієї програми було ініційовано протягом 1975—1977 рр. розробку проектів довгострокових цільових програм співпраці на період до 1990 р. для спільного вирішення проблем, що мали комплексний характер: забезпечення економічно обґрунтованих потреб країн — членів РЕВ в основних видах енергії, палива і сировини; злагодженого на двосторонній і багатобічній основі розвитку машинобудування на базі глибокої спеціалізації і кооперації виробництва; задоволення потреб в продовольстві, а також у товарах народного споживання. Втім, вже в середині та наприкінці 80-х рр. очевидним став занепад міждержавних стосунків у межах Ради Економічної Взаємодопомоги, зумовлений, по-перше, системною кризою, яка охопила головну «країну-донора» організації, тобто СРСР, а, по-друге, все більш очевидною неефективністю моделі «реального соціалізму» і переорієнтацією держав Центральної та Східної Європи на інші центри сили в міжнародних відносинах.

Отже, розкол світу на два табори у другій половині – кінці 40-х рр. дедалі поглиблювався як політично, так і економічно. Ідеологічне обґрунтування позицій наддержав полягало в наступному: США оголошували себе захисниками „вільного світу”, СРСР – оплотом миру, демократії та соціалізму.

«Холодна війна» в історії другої половини ХХ ст. Закінчення Другої світової війни та перехід до миру був позначений очевидною суперечливістю. Характер післявоєнних міжнародних відносин вирішальною мірою залежав від стосунків двох найпотужніших держав – переможниць у війні – СРСР і США.

З одного боку, ці країни, союзниці по антигітлерівській коаліції, повинні були дотримуватися укладених між ними угод воєнного часу щодо питань мирного врегулювання та післявоєнної співпраці, з іншого, в конкретних міжнародних ситуаціях все частіше виявлялася відмінність їхніх підходів до рішення післявоєнних проблем і захисту власних національних інтересів. А ці інтереси, як правило, були протилежними, бо суспільні системи США і Радянського Союзу ґрунтувалися на різних ідеологічних засадах і принципах. Кожна країна намагалася довести переваги своєї системи в світовому масштабі, вважаючи, що від цього залежить і власна національна безпека. Керівництво обох країн дотримувалося полярних уявлень про майбутній розвиток світу, що й визначило глобальний характер протиборства СРСР і США.

Боротьба між двома моделями соціально-економічного та політичного устрою отримала назву **«холодної війни»** (яка тривала з кінця 1940-х і до кінця 1980-х рр.). На думку українського науковця Т. В. Орлової (і не лише її), «холодна війна» стала третьою і останньою в ХХ ст. світовою війною. З одного боку, вона мала ознаки справжньої світової війни, яка закінчилася перерозподілом світу на користь переможців і повним крахом держав, що програли. Однак, з іншого боку, це була незвичайна, нетрадиційна війна, яка здійснювалася переважно в ідеологічній, політичній, економічній і технологічній сферах із використанням безпрецедентно жорстких невійськових і нетрадиційних засобів. Застосування цих засобів значною мірою визначило характер, форми і масштаб глобального протиборства, які, так само, як і наслідки протистояння, далеко не в усьому вписувалися у параметри «звичайної» світової війни.

Так, вперше країна, яка розпочала війну (США), зуміла її виграти. Міжблокові протиріччя мали виразний ідеологічний характер, проте їх розв'язання не усунуло суперечностей геополітичного характеру. Нарешті, наявність ядерної зброї разом із усвідомленням небезпеки наслідків світової атомної війни не дозволили «холодній війні» перерости у глобальний військовий конфлікт (натомість суперництво було винесено на територію «третіх держав», таких як В'єтнам чи Афганістан).

Варто підкреслити, що головними рушійними чинниками політики обох наддержав у другій половині 40-х – 80-х рр. були взаємний страх і занепокоєння власною безпекою. Таким чином, *головна ознака „холодної війни” – це конфронтація в світовій політиці.* Іншими ознаками були: ревізія узгоджених під час Другої

світової війни рішень; формування військово-політичних блоків навколо двох великих держав; гонка озброєнь, в тому числі ракетно-ядерних; воєнно-силове мислення в зовнішній політиці; формування „образу ворога” засобами масової інформації.

Оскільки обидві сторони уникали відкритого конфлікту, «холодна війна» велася в царині міжнародної політики та ідеології, економічного змагання, політичних і військових загроз, розвідки та підривної діяльності.

Форми цієї боротьби та протистояння, яке набуло глобального характеру, були наступні:

- загальне військово протистояння, в т.ч. взаємне ядерне залякування;
- пропагандистська війна аж до ідеологічних диверсій включно;
- боротьба за розширення власних сфер впливу, насамперед у «третьому світі», через участь у регіональних конфліктах, зазвичай опосередковану, але іноді й пряму (як, наприклад, у Кореї, де мали місце серйозні повітряні бої, що проходили з перевагою радянських льотчиків);
- економічне та технічне суперництво, конкуренція у галузі космічних досліджень;
- нарощування ракетно-ядерних та звичайних озброєнь, змагання в галузі оборонної науки;
- протиборство розвідувальних служб.

«Холодна війна» тримала у постійній напрузі весь світ, поділений на „сфери життєвих інтересів” двох наддержав. Конфлікти в будь-якій точці земної кулі розглядалися як складова частина глобальної боротьби двох систем. Тому навіть регіональні конфлікти зазвичай не залишалися без втручання двох великих держав. Звідси, до речі, й назви концепцій американської зовнішньої політики: „відкидання комунізму”, „масованої відплати”, „балансування на грані війни”, „гнучкого реагування”, „обмеженої ядерної війни”. Ці терміни відображали різні стратегічні настанови керівництва США, але суть їх була спільною – збереження світової капіталістичної системи, розв’язка конфліктів у біполярному світі на свою користь через воєнно-силову політику та залякування. Керівництво СРСР не декларувало свої стратегічні наміри у таких відверто агресивних формулах, але, обстоюючи зони свого впливу, проводило курс на розділення світу й розмежування в міжнародних відносинах на „сили миру, демократії та соціалізму” та „сили реакції, імперіалізму та війни”.

Початок «холодної війни». Утворення ворогуючих військово-політичних блоків. Точної, загальноприйнятої в історичній літературі дати початку холодної війни немає.

Деякі фахівці вважають, що вона розпочалася **5 березня 1946 р.**, коли колишній прем’єр Великої Британії У.Черчілль виступив з промовою у Вестмінстерському коледжі м. Фултон (США) у присутності президента США Г. Трумена. Він закликав до рішучого протистояння наступу СРСР, який, мовляв, є оплотом світового комунізму й становить загрозу для «вільного світу». За словами Черчілля, «комуністичний тоталітаризм» замінив собою «фашистського ворога». При цьому головну роль у боротьбі з новим противником, на його думку, мали взяти на себе США та Велика Британія.

Інші вчені починають відлік холодної війни з **лютого - березня 1947 р.**, коли американський президент Г. Трумен надіслав послання до Конгресу, де була викладена нова стратегія США (так звана „доктрина Трумена”), яка оголосила, що історична місія Америки полягає в стримуванні наступу комунізму в світі та в наданні допомоги країнам, де іде боротьба проти комуністичної загрози, зокрема Греції і Туреччині.

Один з найбільш важливих документів „холодної війни” є меморандум Ради національної безпеки США 20 /1 (NSC 20/1) від 18 серпня 1948 р, в якому, зокрема, говориться: „Мета США щодо Росії постійна й не залежить від того, чи перебувають вони в стані війни чи ні. Кінцева мета тотальної політичної війни - ... демонізація комуністичної ідеології та нав’язування американської ідеології в якості універсального світогляду; перехід у зону американського впливу в першу чергу балтійських республік і України. Колишні радянські республіки ніколи не повинні в майбутньому бути спроможними набути економічної самостійності. Для цих цілей слід як найкращий засіб заохочувати та ініціювати сепаратистські рухи”.

Одним з проявів «холодної війни» стало формування в наприкінці 40-х – протягом 50-х рр. ХХ ст. системи військово-політичних блоків, що протистояли один одному.

Вже **17 березня 1948 р.** в Брюсселі терміном на 50 років було підписано угоду між Великою Британією, Францією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом про утворення «**Західного Союзу**». Договір передбачав військову взаємну допомогу та колективні військові дії учасників у випадку виникнення небезпечної ситуації. Утворено постійні органи (консультативна рада, воєнний комітет і військовий штаб у французькому місті Фонтенбло). Це, фактично,

було «прото-НАТО».

4 квітня 1949 р. 12 держав (США, Велика Британія, Франція, Італія, Канада, Ісландія, Норвегія, Данія, Голландія, Бельгія, Люксембург, Португалія) підписали у Вашингтоні **договір про утворення НАТО (North Atlantic Treaty Organization)**. З країн, що прийняли план Маршалла, від вступу до НАТО ухилились Австрія, Ірландія, Швейцарія, Швеція. В 1952 р. приєдналися до блоку Туреччина і Греція, в 1955 р. – ФРН, в 1982 р. – Іспанія.

Назва «Північноатлантичний» була зумовлена тим, що за статуттом ООН допускалося створення лише оборонних договорів регіонального значення, не спрямованих проти союзників по Другій світовій війні.

Структура НАТО. Вищим органом Альянсу є сесія Ради НАТО (скликалася двічі на рік); між сесіями Ради діють Постійна Рада і Військовий комітет. Також діють 3 спеціальні органи: комітет планування оборони, група ядерного планування, «єврогрупа» (входять міністри оборони країн НАТО крім Франції та Іспанії).

Головним виконавчим органом є Міжнародний секретаріат на чолі з генеральним секретарем (штаб-квартира розміщувалася до 1966 р. в Парижі, згодом у Брюсселі).

Договір про створення НАТО передбачав тісне співробітництво членів Альянсу з метою охорони існуючої системи та спільні дії проти будь-якої загрози існуючому порядку, або його безпеки (ст. 2, 4), спільне сприяння посиленню військової могутності (включаючи санкцію подальших поставок американського озброєння в Західну Європу) (ст. 3), взаємну допомогу, включаючи застосування збройної сили (ст. 5). При цьому договір встановлював можливість використання в якості приводу для застосування збройної сили будь-який інцидент з кораблем або літаком країни-учасника пакту (ст. 6).

Тривалий час країни «соціалістичного блоку» не поспішали зі створенням аналогічного військового об'єднання. Координація зусиль у військовій сфері здійснювалася за рахунок дії низки двосторонніх угод, укладених між СРСР та іншими державами «народної демократії» одразу після завершення Другої світової війни. Більш того, радянські керівники навіть шукали (наскільки ширими були такі спроби – інше питання) можливості порозумітися зі своїми колишніми союзниками по антифашистській коаліції.

Однак в жовтні 1954 р. країни-учасники Північноатлантичного альянсу підписали **Паризькі угоди про ремілітаризацію ФРН та входження її до НАТО**. СРСР сприйняв це як *фактичну ревізію*

результатів війни, зокрема, такого основного принципу як демілітаризація Німеччини та як посилення загрози для Східної Німеччини (НДР). Відповіддю на це й стало створення – на протипагу НАТО – нового військово-політичного блоку.

11-14 травня 1955 р. в Варшаві представники СРСР, Албанії (входила до 1968 р.), Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччини підписали **Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу**. Створене військово-політичне об'єднання отримало назву **Організація Варшавського договору (ОВД)**.

Договір передбачав (ст. 5-6) створення Об'єднаного командування збройними силами країн-учасниць ОВД та Політичного консультативного комітету (слід відзначити, що протягом усього часу існування ОВД на чолі Об'єднаного командування стояли представники СРСР. Так, протягом 1955-1960 рр. головнокомандувачем був маршал І. С. Конєв, 1960-1967 – маршал А. А. Гречко та ін.). Декларувався миролюбний та оборонний характер організації, зокрема встановлювався обов'язок учасників «ухилитися у міжнародних відносинах від загрози силою і вирішувати суперечки мирними засобами» (ст.1), проголошувалася готовність сприяти забезпеченню міжнародного миру і безпеки, домагатись скорочення озброєнь, заборони атомної, водневої та інших видів зброї атомного знищення (ст. 2). Водночас, договір зобов'язував для його учасників у випадку нападу на країну-учасницю ОВД надання їй допомогу всіма засобами, включаючи застосування збройної сили (ст. 4).

Створення ОВД мислилося його учасниками як тимчасовий хід для протистояння іншому військово-політичному блоку – НАТО. Тому у договорі передбачалося, що у випадку створення в Європі системи колективної безпеки, Варшавський договір має втратити свою силу (до речі, в 1954 р. Радянський Союз звернувся до керівних органів Альянсу з офіційною пропозицією про вступ до даного військового об'єднання, що мало стати першим кроком до створення колективної системи міжнародної безпеки на основі НАТО, проте 7 травня 1954 р. сесія Ради НАТО відхилила дану пропозицію).

Варшавський договір укладався терміном на 20 років з автоматичним продовженням його ще на наступні 10 років для тих держав, які за рік до закінчення основного терміну дії не заявлять про його денонсацію (востаннє договір було продовжено на цілих двадцять років 26 квітня 1985 р.).

Згодом, протягом 1950-х рр. виникають інші військово-політичні блоки:

- у вересні 1951 р. в Сан-Франциско створено блок **АНЗІОС** (у складі Австралії, Нової Зеландії, США);
- у 1954 р. США стали ініціатором створення блоку **СЕАТО** (Організація Договору Південно-Східної Азії), куди увійшли США, Велика Британія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Філіппіни, Таїланд, Пакистан;
- у 1955 р. за ініціативи Великої Британії створено **Багдадський пакт**, до якого увійшли Велика Британія, Туреччина, Пакистан, Ірак, Іран (після виходу з нього в 1959 р. Іраку він отримав назву **СЕНТО** – Організація Центрального договору).

Найнебезпечнішою складовою „холодної війни” стала гонка озброєнь, яка впродовж усіх післявоєнних десятиліть проходила в умовах двохполюсного світу за простою схемою „виклик – відповідь”. Розробляючи плани досягнення воєнно-стратегічної зверхності над Радянським Союзом, правлячі кола США були, як правило, ініціаторами гонки ядерних, а згодом космічних та інших видів озброєння. СРСР дотримувався логіки контрзаходів, до середини 1980-х рр. не завжди використовуючи політичні методи залагодження розбіжностей.

Вже в перші післявоєнні роки у військовому відомстві США (Пентагон) розроблялися плани атомного бомбардування території Радянського Союзу, у якого на той час не було атомної зброї. І в наступні роки керівництво Сполучених Штатів не припиняло розробки планів ядерного знищення СРСР: план „Чаріотір” 1948 р. (який передбачав застосування 133 атомних бомб для 70 радянських міст), документ „Флітвуд” 1948 р., план САК ЕВП 1-49 і директива Ради національної безпеки-58 у тому ж 1948 р., план „Дропшот” (300 атомних бомб для знищення 85% радянської промисловості) 1949 р., директива Ради Національної Безпеки-68 тощо. Створення в СРСР під керівництвом Л. П. Берія ядерної зброї перекреслило ці плани, однак не зупинило гонку озброєнь. Оскільки США та їх союзники суттєво переважали СРСР за економічним потенціалом, вони постійно нарощували темп цієї гонки, щоби економічно виснажити СРСР. В 50-60-х рр. XX ст. гонка озброєнь посилюється. Так, на початку 60-ті рр. на військові потреби у країнах «вільного світу» витрачалося 120 млрд. дол. щорічно; у виробництві зброї було зайнято 100 млн. чоловік.

Отже, саме Захід, і насамперед США застосували до СРСР „тактику виснаження” (після розвалу Радянського Союзу це прилюдно визнали й чимало американських державних діячів і політиків, зокрема з адміністрації Р. Рейгана). СРСР тільки наздоганяв і лише на

межі 60 – 70-х рр. XX ст., маючи набагато менший ВВП, ніж Захід, спромігся досягти приблизного паритету в озброєннях із США, що й змусило західні країни піти на політику розрядки (цьому також посприяла поразка американців у В’єтнамі в квітні 1975 р.). Про те, що саме Радянський Союз наздоганяв Захід у гонці озброєнь свідчать хоча б дані з таблиці (див. табл. «Військові витрати...»), надрукованої в Щорічнику 1981 р. Стокгольмським інститутом досліджень миру (SIPRI).

Військові витрати в постійних цінах (у млрд. дол.)

Країни та блоки	1950р.	1955р.	1960р.	1965р.	1970р.	1975р.	1980р.
США	39,5	98,2	100	107,2	130,9	101,2	111,2
НАТО в цілому	67,3	142,6	150,3	168,1	194,0	184,9	193,9
СРСР	37,7	51,2	48,0	65,9	92,5	99,8	107,3
ОВД	40,7	54,2	51,3	71,3	100,8	110,3	119,5

Впродовж 50-х – на початку 60-х рр. у радянсько-американських стосунках, які багато в чому визначали міжнародну атмосферу, переважали ворожість і конфліктність. Правда, у другій половині 1950-х, після XX з’їзду КПРС і розвінчання культу особи Сталіна, радянське керівництво висунуло низку нових ініціатив у зовнішній політиці, зокрема на 2 млн. скоротило військо, виявило бажання провести радянсько-американські зустрічі глав держав тощо. У вересні 1959 р. відбувся перший в історії візит глави Радянського Союзу М. С. Хрущова до США, який помітно зміцнив міжнародний престиж Радянської держави. На травень 1960 р. була запланована нова зустріч радянського лідера з американським президентом Д. Ейзенхауером на конференції глав чотирьох держав у Парижі.

Однак декілька крупних міжнародних інцидентів звели нанівець ці ініціативи. Так, 1 травня американці заслали у повітряний простір СРСР літак-шпигун, розраховуючи, що його технічні (висотні)

характеристики зроблять його недосяжним для радянських винищувачів. Однак літак був збитий радянською ракетою, пілот потрапив у полон, американська провокація провалилася, і у підсумку зустріч на вищому рівні (хоча Хрущов і поїхав у Париж) була зірвана.

В 1959 р. відбулася революція на Кубі (прихід до влади антиамериканського режиму **Ф. Кастро**, який почав орієнтуватись на СРСР). У **1962 р.** мала місце так звана «**Карибська криза**», пов'язана із встановленням на території Куби радянських ракет як відповідь на американську підтримку висадки кубинських емігрантів в затоці «Кочінос». Світ на деякий час опинився на грані ядерної війни. Але радянському та американському керівництву вистачило політичної мудрості та витримки, щоби врегулювати цей конфлікт у мирний спосіб. Кожна сторона пішла на певні поступки та компроміси.

Після вкрай небезпечної „Карибської кризи” у радянсько-американських стосунках стався зсув у кращий бік, що засвідчило підписання низки важливих документів, які знаменували перехід від безумовної конфронтації до переговорів і укладання перших угод з метою послабити міжнародну напругу. У серпні 1963 р. у Москві був підписаний договір між СРСР, США та Великою Британією про заборону ядерних випробувань у космосі, в атмосфері та під водою. Це була *перша угода по обмеженню гонки ядерних озброєнь*. На жаль, американська інтервенція у В'єтнамі загальмувала цей процес нормалізації відносин між двома наддержавами.

Втім, варто пам'ятати, що біполярність у чистому вигляді існувала протягом досить короткого періоду часу. З 60-х рр. важливу роль в світовій політиці починає відігравати нові держави, які утворилися внаслідок розпаду колоніальної системи. Конфлікти між великими державами, а також їхні спроби втягнути в протиставлення між собою країни Азії, Африки, Латинської Америки змусили велику групу поважних діячів цих країн встати на позицію неучасті у військово-політичних блоках і триматися осторонь від конфліктів провідних держав світу.

Навесні 1955 р. у Бандунгу (Індонезія) зібралися представники 29 держав Азії та Африки з метою обговорити спільну стратегію поведінки в біполярному світі. Найважливішим із прийнятих документів була „*Декларація про сприяння всезагальному миру й співробітництву*”. Хоча більшість нових держав не бажало жорстко прив'язувати себе до якого-небудь з двох основних центрів сили, все ж більша частина вельми неприязно ставилася до США, які уособлювали ворожий їм Захід, і з симпатією до СРСР, який з самого початку

підтримував процес деколонізації, зокрема в ООН. До того ж, ці країни уважно вивчали радянський досвід подолання соціально-економічної відсталості, проведення індустріалізації тощо.

У вересні 1961 р. ця тенденція набула подальшого розвитку: за ініціативи прем'єр-міністра Індії Дж. Неру, президента Югославії Й. Броз Тіто, президента Єгипту Г. А. Насера у Белграді відбулася конференція 25 глав урядів, яка поклала початок *Руху неприєднання*. Учасники руху, більшість з яких вважали, що США і СРСР однаковою мірою відповідальні за міжнародну напругу та гонку озброєнь, проголосили політику неприєднання до воєнно-політичних блоків, підтримали боротьбу народів проти колоніалізму, за незалежність, за ліквідацію економічної нерівності в світі, за мирне співіснування.

Тому світ опинився розділеним на три складові: 1 – капіталістичний (або перший); 2 – соціалістичний (або другий); 3 – країни, що розвиваються (або третій світ).

Припинення "холодної війни", розпад «світової системи соціалізму» і «двополюсної» моделі світу. Ще з другої половини 70-х рр. внаслідок кризи двополюсної моделі устрою світу розпочався процес розпаду частини ворогуючих військових блоків. Передумови цієї кризи містилися у таких явищах як зростання впливу руху неприєднання (в 1983 р. об'єднало в своїх лавах 101 державу або 2/3 країн світу), поступове перетворення Японії на економічно провідну державу, а Китаю – на потужну ядерну країну, посилення у міжнародній економіці ваги країн ОПЕК (організація країн-експортерів нафти), нарешті, відродження націоналізму в різних країнах Заходу (наприклад, у Франції часів Ш. де Голля), які перестали сприймати антикомунізм як ідеологію, заради якої варто було й далі поступатися національними інтересами на угоду інтересам США.

Так, у 1977 р. припиняє своє існування СЕАТО, через деякий час – СЕНТО. 70-ті рр. стали періодом розрядки у міжнародних відносинах.

Наприкінці 1960-х рр. на Європейському континенті почалися пошуки шляхів до послаблення міжнародної напруги. Силова політика в умовах воєнно-стратегічного паритету США і СРСР все більше видавалася безперспективною. Керівництву цих двох країн також ставало очевидним, що необхідно внести певні корективи в свої відносини, насамперед, спробувати обмежити виснажливу для обох сторін гонку озброєнь та, по можливості, звузити сферу конфліктності між ними. Так почала викристалізовуватися ідея *політики розрядки*, яка набула реального характеру в першій половині 1970-х рр.

Початок розрядки міжнародної напруги, як правило, пов'язують з візитом президента США Р. Ніксона до Москви в травні 1972 р., його переговорами з вищим радянським керівництвом і підписанням низки важливих угод, серед яких „Основи взаємовідносин між СРС і США”, Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), Тимчасова угода про заходи по обмеженню стратегічних озброєнь (ОСО-1). У цих та інших документах, підписаних під час візиту (які розглядалися лише як перші кроки в процесі нормалізації радянсько-американських відносин), фіксувався принцип рівної безпеки, декларувалася відмова від застосування сили в двосторонніх стосунках, передбачалися конкретні заходи по частковому обмеженню гонки озброєнь.

У реалістично налаштованих колах і урядах західних країн (насамперед в особі президента Франції Шарля де Голля та канцлера ФРН Віллі Брандта) стала торувати дорогу ідея переговорів з Радянським Союзом. Ініціатива скликання наради європейських країн для обговорення заходів, які б забезпечили колективну безпеку в Європі, належала Радянському Союзу та іншим соціалістичним країнам. Проте ці пропозиції значною мірою мали пропагандистський характер і суттєво не міняли загалом конфронтаційного курсу радянського керівництва. Проявом цього курсу став невинуватий ввід військ п'яти країн-членів ОВД у Чехословаччину в 1968 р., що на деякий час призупинило процес розрядки міжнародної напруги. Тим не менш тенденція до співробітництва європейських держав з різним суспільним ладом у забезпеченні миру й безпеки продовжувала діяти.

У березні 1969 р. країни ОВД прийняли звернення до всіх держав Європи із закликом розпочати практичну підготовку загальноєвропейської наради. Цю ідею підтримали нейтральні країни Західної Європи. Особливо важливу роль зіграла Фінляндія, уряд якої в травні 1969 р. запропонував європейським країнам, США та Канаді свої послуги в справі організації такої наради. Почалися міждержавні консультації, що відкрили нове явище в міжнародному житті – **Загальноєвропейський процес**, який пройшов три етапи й привів до **Загальноєвропейської наради по безпеці та співробітництву в Європі** (Хельсінкі, 28 липня – 1 серпня 1975.), що стало найбільшим здобутком у політиці розрядки міжнародної напруженості. 1 серпня 1975 р. відбулася урочисте підписання главами 33 європейських держав, США й Канади Заключного акту Наради, в якому містилося колективне визнання легітимності „ялтинської системи” міжнародних відносин, насамперед непорушності існуючих європейських кордонів,

а отже і підсумків Другої світової війни.

Заключний акт заклав низку невід'ємних принципів сучасного міжнародного права, серед яких:

- повага до суверенітету;
- незастосування сили чи загрози силою у зовнішній політиці, мирне врегулювання суперечок у внутрішній;
- непорушність чинних кордонів та територіальна цілісність держав;
- невтручання у внутрішні справи;
- повага прав людини та основних свобод людини і громадянина;
- рівноправність і право народів розпоряджатися власною долею;
- співробітництво між державами та ін.

Заключний акт не був договірним документом, проте мав велике морально-політичне значення, бо вводив у міжнародні відносини нові прогресивні норми. Заключний акт передбачав також безперервність процесу зустрічей, переговорів і консультацій в рамках Загальноєвропейського, або Хельсінкського, процесу.

У 1970-х відбулися ще дві зустрічі на вищому рівні радянських і американських керівників. Генеральний секретар КПРС Л. Брежнев у 1973 р. відвідав США, а у 1979 р. у Відні підписав з американським президентом Дж. Картером угоду ОСО-2.

Однак *на межі 70 – 80-х рр. ХХ ст. у міжнародних відносинах знову стався поворот до конфронтації*, в першу чергу між СРСР і США. Це було зумовлено цілою низкою причин. В результаті арабсько-ізраїльської війни 1973 р. і паливно-енергетичної та сировинної криз середини 1970-х рр. ускладнилися відносини між великою групою країн „третього світу” та розвинутими країнами Заходу.

У світі продовжувалися процеси революційного оновлення світу: в 1975 р. утворилися революційно-демократичні уряди в колишніх португальських колоніях Анголі та Мозамбікці, відбулися революції в Ефіопії (1974 р.) й Афганістані (1978 р.), у 1979 р. були повалені режим диктатора Сомоси в Нікарагуа та шахська монархія в Ірані.

В 1980-х рр. особливу увагу світової громадськості привертала подія в Афганістані та Нікарагуа. Так, в серпні 1978 р. відбулася революція в Афганістані. До влади прийшла НДПА (Народно-демократична партія Афганістану). Однак, у НДПА точилася боротьба між двома угрупованнями – „Хальк” і „Парчам”. У результаті загострення цієї боротьби у вересні 1979 р. прем'єр-міністр *Хафізулла Амін* скинув президента *Нур-Мухаммеда Таракі* (в якого встановилися приязні стосунки з радянським керівництвом). Наприкінці грудня 1979

р. СРСР ввів «обмежений військовий контингент» в Афганістан для підтримки прорадянського режиму. Однак при цьому було здійснено державний переворот: Аміна вбито, замість нього президентом став *Бабрак Кармаль*, згодом - *Наджибулла*. В країні розпочалась громадянська війна між прокомуністичною владою, яка спиралася на СРСР, та ісламістами – „моджахедами”, яких одразу активно підтримали США та Пакистан.

У 1979 р. розпочався тривалий, майже десятилітній конфлікт у Нікарагуа, де після повалення кривавого режиму клану Сомоси (правив у країні з 30-х рр. за підтримки США) до влади прийшов Сандиністський фронт національного визволення. Режим «сандиністів» на чолі з «команданте» Д. Ортега зайняв виразні антиамериканські позиції і розпочав ліворадикальні перетворення в соціально-економічній сфері, спираючись на підтримку Куби та СРСР. Натомість США, боячись перетворення Нікарагуа на другий після Куби форпост СРСР у Латинській Америці, підтримали рух противників «сандиністів» (т.зв. «контрас») і сприяли, таким чином, розв'язанню в Нікарагуа тривалої й виснажливої громадянської війни, яка припинилася лише після поразки Д. Ортега на перших вільних президентських виборах наприкінці 80-х рр. Нікарагуанський конфлікт став одним із чинників загострення американо-радянських взаємин в першій половині 80-х рр. ХХ ст.

Всі ці процеси та події розглядалися правлячими колами США як поразки, а представниками ультраправих сил (які всюди вбачали „руку Москви”) – як прояв „слабкості” чи „некомпетентності” свого уряду.

Поворот до конфронтації в міжнародних відносинах був обумовлений і деякими зовнішньополітичними акціями Радянського Союзу, які порушували нормальні міждержавні відносини й часом прямо суперечили положенням Заключного акту Народи по безпеці й співробітництву в Європі, зокрема розміщення в країнах ОВД нових радянських ракет середньої дальності (як відповідь на прийняте під тиском США рішення сесії НАТО в 1978 р., про щорічне збільшення воєнного бюджету країн Альянсу на 3%), введення радянських військ в Афганістан у грудні 1979 р. і військового стану в Польщі в грудні 1981 р. З огляду на ці дії радянського уряду була розгорнута запекла антирадянська кампанія, під акомпанемент якої почалася нова фаза гонки озброєнь за участю обох військово-політичних блоків.

Повернення до конфронтації та воєнно-силової риториці в першій половині 80-х рр. у відносинах між двома великими державами значною мірою пояснювалося й тим, що обидві сторони виявилися

нездатними оцінити зміни в міжнародній ситуації та адаптуватися до нових вимог міжнародного життя, яке все більше визначалося процесами зростаючої взаємозалежності держав і неподільністю долі світу. Протистояння двох систем продовжувалося й набрало в середині 1980-х рр. вельми небезпечного характеру, особливо в царині гонки озброєнь.

У жовтні 1986 р. у СРСР нараховувалося 10 тис. ядерних зарядів на стратегічних носіях, а в США – майже 15 тис., кожний з яких набагато перевищував потужність атомних бомб, які американці скинули на Хіросіму та Нагасакі. Загальна потужність нагромаджених запасів ядерної зброї давно вже перейшла за розумні межі достатності для забезпечення національної безпеки. Коли наприкінці 1970-х рр. СРСР почав замінити свої застарілі ракети СС-4 і СС-5 на нові ракети середньої дальності СС-20, це викликало в західноєвропейських країнах паніку, що дало привід і створило сприятливу атмосферу для розміщення на їх території 532 американських ракет „Першінг” і крилатих ракет середнього радіусу дії (що, в свою чергу, викликало небачений за масштабами антивоєнний рух у Західній Європі). Тоді в листопаді 1983 р. радянське керівництво заявило про припинення переговорів із США про обмеження стратегічних озброєнь і вдалося до жорстких воєнно-силових рішень. У відповідь США оголосили про плани розгортання робіт з метою створення космічної протиракетної оборони (так звана „Стратегічна оборонна ініціатива”).

До того ж новий американський уряд - на чолі з лідером вкрай консервативних кіл президентом Р. Рейганом - зробив ставку на силовий варіант рішення конфліктних ситуацій, про що свідчили конкретні кроки США на міжнародній арені – бомбардування Лівії, мінування морського узбережжя Нікарагуа, інтервенція в Гренаду й повалення законного уряду.

Кінець „холодної війни” був пов'язаний з політикою „перебудови” в СРСР та політикою „нового мислення” М. Горбачова. Обраний у 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС М. С. Горбачов різко змінив курс зовнішньої політики і зробив цілу низку кроків і однобічних поступок щодо США й Заходу в цілому. Так, спала гострота ідеологічної полеміки між СРСР і США, сторони повернулися до переговорів з ключових проблем міжнародних відносин. У 1987 р. у Вашингтоні між Радянським Союзом і США був підписаний договір про ліквідацію ракет середньої та малої дальності, тобто вперше був ліквідований цілий клас озброєнь. Крім, того, поновився загальноєвропейський процес (у результаті роботи

Конференції з укріплення довіри та безпеки в Європі, яка тривала в 1984 – 1986 рр., підписаний документ, який містив зобов'язання не застосувати силу чи загрозу сили у відносинах між європейськими державами), вдалося нормалізувати радянсько-китайські стосунки, у 1988 р. радянські війська залишили Афганістан.

Водночас подальші односторонні поступки Заходу з боку Горбачова заради утвердження висунутих ним абстрактних принципів „нового політичного мислення” все більше суперечили реальним державним інтересам Радянського Союзу, стратегічні позиції якого почали катастрофічно погіршуватися. До 1991 р. він втратив практично всіх союзників. У 1989 р. стався обвальний розпад соціалістичної системи в Східній Європі. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. відбулося падіння режимів „соціалістичної орієнтації” в більшості країн африканського та азійського континентів: Алжирі, Ємені, Ефіопії, Анголі, Камбоджі. Економіка соціалістичних країн КНР, В'єтнаму, Лаосу почала поступово трансформуватися у бік ринкових відносин при збереженні регулюючої ролі держави.

Кульмінацією цього процесу стало об'єднання, в точніше, *приєднання* Німецької Демократичної Республіки (НДР) до ФРН (**3 жовтня 1990 р.**). Іноді формальною датою завершення «холодної війни» вважають **9 листопада 1989 р.**, коли після падіння режиму *Еріха Хоннекера* в НДР було демонтовано сумнозвісний «Берлінський мур» - мабуть, найбільш наочний символ так званої „залізної завіси”.

У липні 1991 р. у Москві відбулася нова зустріч керівників США і СРСР, в результаті якої був підписаний договір про скорочення приблизно на третину стратегічних наступальних озброєнь обох країн.

Припиняють своє існування ОВД та РЕВ. Так, хоча ще в квітні 1985 р. Варшавський договір було продовжено на 20 років, однак вже в лютому 1990 р. було ліквідовано військові органи ОВД, а 1 липня 1991 р. в Празі СРСР, Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія та Чехословаччина підписали протокол про припинення дії Варшавського договору.

При цьому Горбачову та міністру іноземних справ Шеварднадзе були дані гарантії від США та країн Західної Європи, що держави Центральної та Східної Європи не будуть прийняті до НАТО. Але незабаром стало зрозуміло, що Захід не збирався виконувати свої обіцянки.

Стрімке наростання внутрішньополітичної кризи та посилення сепаратистських рухів призвели у грудні 1991 р. до припинення існування Радянського Союзу, а разом із ним пішла в небуття й

біполярна система міжнародних відносин.

Закінчення «холодної війни» зумовило кардинальні зміни у розстановці сил на світовій арені. З її наслідків варто виділити наступні:

- дезінтеграція СРСР та перерозподіл переважної більшості зон його впливу на користь США і НАТО;
- зникнення світової системи соціалізму та її військово-політичної (ОВД) та економічної (РЕВ) організацій;
- поява низки нових незалежних держав на євразійському просторі внаслідок розпаду таких соціалістичних федерацій як СРСР, Югославія та Чехословаччина;
- суттєве погіршення зовнішньополітичного статусу Росії, яка у територіальному відношенні повернулася до кордонів XVII ст.;
- перетворення США на світового гегемона, по суті – «останню імперію»;
- значне покращення геополітичного становища Німеччини та Китаю.

Із завершенням «холодної війни» й протиборства на світовій арені двох наддержав (а фактично двох соціально-економічних систем) втратили значення концепції першого, другого і третього світів. Цьому сприяв і процес *глобалізації*, який почав поширюватися на всі країни та континенти.

Організація Об'єднаних Націй та її значення. Вагому роль у післявоєнному розвитку світу відіграло **створення нової міжнародної організації для запобігання та залагодження конфліктів** у післявоєнному світі – **Організація Об'єднаних Націй** (рішення про створення останньої прийнято на Ялтинській конференції в лютому 1945 р.). Перша конференція ООН почалася 25 квітня 1945 р. в Сан-Франциско. **Офіційна дата створення ООН – 25 жовтня 1945 р., коли було затверджено Статут організації.**

Статут визначав **основне завдання ООН**: забезпечення міжнародного миру й відвернення загрози війни. Вищі органи ООН: **Генеральна Асамблея** (сесія – 1 раз на рік); **Рада Безпеки** – постійно діючий орган у складі **5 постійних членів** (СРСР, або з 1991 р. – Росія, США, Велика Британія, Франція, Китай) і **6 непостійних**, яких обирались терміном на 2 роки (тепер – 15 членів: 10 непостійних на два роки і 5 постійних). Згідно з загальноприйнятою на сьогодні квотою, місця серед непостійних членів Ради безпеки розподіляються наступним чином: 3 місця зарезервовані за Африкою, 2 – за Азією, 2 – за Латинською Америкою, 2 – за Західною Європою, Канадою, Австралією та Новою Зеландією і, нарешті, 1 місце –

за Східною та Центральною Європою.

Рада безпеки має право розглядати питання підтримки міжнародного миру та безпеки, зокрема, накладати санкції на агресора, вводити блокаду, застосовувати силу. Крім того, до компетенції Ради безпеки ООН відноситься надання рекомендацій щодо прийому або виключення членів ООН, здійснення контролю за управлінням стратегічних територій, обрання (спільно з Генеральною Асамблеєю) судів Міжнародного Суду ООН, надання рекомендацій щодо призначення Генерального Секретаря ООН тощо. Рішення Ради набувають чинності, якщо за них одностайно голосують всі постійні члени. Кожна країна-постійний член Ради Безпеки має право вето на рішення цього органу.

Крім того, у складі ООН діють Економічна і Соціальна Ради, Рада з опіки, Міжнародний суд (м. Гаага), Секретаріат. Поточними справами ООН керує Секретаріат, який очолює **Генеральний секретар ООН**. За неформальними домовленостями, він не може бути вихідцем з країни, яка є постійним членом Ради Безпеки. Як правило, Генеральними секретарями обираються вихідці з країн „третього світу”.

В активі діяльності ООН є такі важливі досягнення як:

- прийняття Загальної декларації прав людини (1948 р.), Конвенції про права дитини (1989 р.);
- прийняття низки міжнародних пактів про політичні, соціально-економічні, культурні права людини, про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок тощо;
- вагомою була роль ООН-івських структур у розв'язанні військових конфліктів у **Кореї, В'єтнамі, Анголі, Намібії, Камбоджі, Нікарагуа, Мозамбіку, в Перській затоці у 1990 р. тощо.**

Водночас були й провали: в Лівії, Руанді, Судані, Сомалі, Югославії (зокрема, в останній було здійснено 14 невдалих спроб припинення військових дій) тощо. **Всього ж у 1948 – 1991 рр. ООН провела 23 операції з підтримання миру.**

Пік авторитету та впливовості структур ООН припав на 80-ті рр. Лавіруючи між СРСР і США, але при повній їх підтримці, Секретаріат ООН домогся значних результатів. Але з середини 90-х рр. починається криза цієї організації, рішення ООН стають дедалі більш формальними, які все менше беруться до уваги, насамперед – урядами США.

Загалом протягом часу існування ООН значно збільшилося число її держав-членів. Зокрема, якщо Декларацію про утворення Організації в 1945 р. підписала лише 51 країна, то на рубежі ХХ – на початку ХХІ ст. членами ООН вже є більше 180 незалежних держав.

РОЗДІЛ II.

ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Розпад світової колоніальної системи. Одним з найбільш значних, глобальних процесів всесвітньої історії другої половини ХХ ст. стало звільнення народів Азії та Африки від колоніальної та напівколоніальної залежності, крах колоніальних імперій. Завершення Другої світової війни стимулювало радикальні зміни у стосунках між метрополіями, з одного боку, та колоніальними й залежними країнами, з іншого. Розпочалася **деколонізація** – процес надання суверенітету та незалежності домініонам, підмандатним територіям, залежним територіям та колоніям. Процес цей відбувався як мирним, так і збройним шляхом. Нерідко деколонізація супроводжувалася кривавими війнами, причому не лише антиколоніальними, але й міжусобними, коли різні угруповання боролися за владу після звільнення своїх земель від колонізаторів. Особливо запеклими були війни в Алжирі (1954-1962 рр.), Індокитаї (1946-1954 рр.), Анголі та Мозамбіку (1961-1975 рр.). Внаслідок деколонізації у світі з'явилося декілька десятків нових незалежних держав, народи яких з „об'єктів” історії стали її творцями.

Передумовами деколонізації стали наступні чинники:

- втрата Італією і Японією своїх колоній в результаті поразки в Другій світовій війні;
- послаблення в ході війни колоніальних метрополій (Великої Британії, Франції, Голландії, Бельгії);
- прискорений розвиток економіки в колоніях, формування в них національної буржуазії та інтелігенції, створення політичних організацій, участь національних збройних сил у Другій світовій війні на боці метрополій – всі ці чинники сприяли зростанню національної самосвідомості;
- нове піднесення масового національно-визвольного руху в колоніях та залежних країнах під впливом перемоги прогресивних сил над силами реакції (фашизмом) у Другій світовій війні;
- негативне ставлення до колоніалізму громадськості як у країнах-метрополіях, так і у світі взагалі;
- негативне ставлення до колоніалізму з боку великих держав – СРСР та США.

Деколонізація пройшла кілька етапів:

1-й етап (1943 – 1956 рр.). Процес охопив в основному колонії Азії та Північної Африки. На цьому етапі європейські держави-мандатарії відмовились від своїх мандатів (Велика Британія – від мандатів на Палестину, Йорданію; Франція відповідно – на Сирію та Ліван).

В **1945 р.** проголошено незалежність **Індонезії та В'єтнаму**, в **1946 р.** – **Сирії та Лівану**, США надають незалежність **Філіппінам**; в **1950-х рр.** самостійними стають **Єгипет, Лівія, Марокко, Туніс, Судан.**

В **1947 р.** **Індія та Пакистан** отримали статус британських домініонів. Незалежними стають англійські колонії: острів **Цейлон (Шрі-Ланка) та Бірма.**

В **1953 р.** Франція визнала незалежність **Камбоджі та Лаосу.**

На цьому етапі Велика Британія і Франція намагалися зберегти під своєю владою більшість володінь. Незалежними ставали лише ті, яких утримати в колоніальній залежності вже було неможливо.

2-й етап (кінець 50-х – 1960-ті рр.). Процес деколонізації охопив Африку. В **1957 р.** Велика Британія надає незалежність **Гані, Малайзії, в 1958 р.** – **Гвінеї.**

1960 рік отримав назву „**рік Африки**” (**17 країн** звільнилися від колоніальної залежності); У **1962 р.** відбулося проголошення незалежності **Алжиру** після майже 10-літньої збройної боротьби, що прискорило крах Французької колоніальної імперії. На середину 60-х рр. більшість країн Тропічної Африки звільнилися з-під колоніальної залежності. **3-й етап (1970-ті рр.).** Відбувається деколонізація португальських володінь. В **1973 р.** здобула незалежність **Гвінея-Бісау. 1974 р.** – розпад Португальської колоніальної імперії внаслідок „революції гвоздик” у Португалії. Незалежність після багатолітньої боротьби отримують африканські країни **Ангола і Мозамбік, Острови Зеленого Мису, Сан-Томе і Прінсіпі.**

4-й етап (80-ті – 90-ті рр.). Здобувають незалежність останні "уламки" колоніальних імперій. У **1980 р.** врегульовано проблему Південної Родезії (**Зімбабве**). В **1989 р.** остання офіційна колонія (**Намібія**) отримала незалежність після виведення з її території військ Південно-Африканської республіки (ПАР). В 1997 р. до Китаю повернулася колишня англійська територія **Гонконг** (Сянган), в 1999 р. – давня португальська колонія **Макао** (Аоминь).

Водночас варто відзначити, що деколонізація супроводжувалась збереженням опосередкованої залежності экс-колоній, що знайшло

свій прояв у такому явищі, як «**неоколоніалізм**». Його суть полягала у збереженні впливу колишніх метрополій на соціально-економічне життя та політичне життя новоутворених держав, а, отже, можливостей для продовження - у дещо прихованому вигляді - їхньої економічної експлуатації.

Одним з основних завдань, що постали перед новими незалежними державами Азії та Африки, - це забезпечення економічної та культурної незалежності. Саме цим пояснюється проблема протистояння політиці „неоколоніалізму” як системі нерівноправних економічних і політичних відносин, що у різний спосіб нав'язувалися колишніми метрополіями, а в останні десятиліття – транснаціональними компаніями. За підрахунками економістів, за 30 років незалежного існування країн, що розвиваються, транснаціональні корпорації вижали з них більше реальних цінностей, ніж метрополії за 300 років колоніального панування.

Особливості подальшого розвитку «деколонізованих» (насамперед африканських та азійських) народів зумовлені таким явищем, як «**колоніальний синтез**» - поєднанням у політичному та соціально-економічному устрої нових держав елементів традиційного та індустріального суспільств. Специфіка «колоніального синтезу» зумовлена низкою обставин:

- традиційний для цих країн спосіб виробництва та господарювання був свого часу перерваний шляхом чужоземного завоювання або штучного привнесення впливів західного капіталізму;
- «колоніальний синтез» починався «згори» (з політичної надбудови суспільства), коли ініціаторами змін виступала колоніальна адміністрація;
- «колоніальний синтез» відрізнявся суттєвою різноманітністю, зумовленою розбіжністю в рівнях розвитку колоній, їх етнічними відмінностями;
- особливості розвитку метрополій та їх впливу на свої колонії та залежні країни значною мірою зумовлювали й специфіку «колоніального синтезу».

Особливо «колоніальний синтез» виявлявся в тому, що дуже часто їх політико-ідеологічні надбудови (сучасні конституції, парламентські республіки, партійні системи) поєднувались із «трайбалізмом» (племінним устроєм країни) та напівфеодалним способом виробництва.

Окремо потрібно відзначити, що після деколонізації народів Азії та Африки там виділились три групи країн:

- країни, які розвивалися за капіталістичним шляхом (причому серед останніх в 70-х – 80-х рр. з'явилися так звані «нові індустріальні країни», які стояли на досить високому рівні економічного розвитку);

- соціалістичні країни, які формально були частиною соціалістичної співдружності, проте як за рівнем соціально-економічного розвитку, так і за характером завдань, що стояли перед ними, належали скоріше до «третього світу»;

- держави так званої «соціалістичної орієнтації», які протягом 60-х – 70-х рр. ХХ ст. намагалися під проводом революційно-демократичних партій намагалися реалізувати в себе різноманітні національні варіанти соціалізму (ісламський, арабський, африканський та ін.). Країни «соціалістичної орієнтації» в цілому орієнтувались на СРСР та соціалістичні держави Східної Європи, отримуючи від них суттєву підтримку. Переїнявши в своїх ідеологічних та геополітичних партнерів командно-адміністративні принципи побудови централізованої та одержавленої соціально-економічної системи, встановлені в цих державах авторитарні режими здебільшого розпалися одночасно з розпадом «світової системи соціалізму».

Регіональні війни та локальні конфлікти стали помітним явищем в історичному розвитку країн «третього світу» у другій половині ХХ ст. Починаючи з 1990-х рр. подібні конфлікти поширились також на територію колишніх республік СРСР та країн Центральної та Східної Європи.

Серед причин варто назвати наступні:

- боротьба за ресурси;
- територіальні суперечки між сусідніми народами;
- міжетнічна, політична, релігійна боротьба всередині країн; боротьба за владу між лідерами етнічних, релігійних груп чи кланів, які використовують у своєму змаганні ксенофобські мотиви;
- боротьба в середині суспільства за вибір політичної системи або складу уряду; бажання лідерів певних груп населення нав'язати свою волю, ідеологію та бачення світу іншим громадянам країни;
- проблема отримання автономії чи незалежності певного народу або території;
- суперечність у міжнародному праві (зокрема, між правом на самовизначення та принципом недоторканості чинних кордонів);
- прискорена міграція та загострення проблеми біженців та переміщених осіб;
- боротьба між групами держав за регіональне лідерство та ін.

В історії другої половини ХХ ст. почастишали *громадянські війни*.

Тільки на Африканському континенті в період з 1960-го. по 1990-й рік точилося 18 повномасштабних громадянських війн. Останні, власне, є одним з найзапекліших видів локального конфлікту, оскільки відзначаються підвищеною руйнацією та винищенням власних співгромадян. Лише в шести африканських країнах (Судані, Ефіопії, Мозамбіку, Анголі, Уганді та Сомалі) під час громадянських війн протягом 80-х рр. загинуло близько 4 млн. осіб, переважно з числа цивільного населення. До того ж, чимало громадянських війн другої половини ХХ ст. відзначалися неабиякою тривалістю (від 5 до 35-37 років). Особливо це характерно для країн Азії, Африки та Латинської Америки (наприклад, громадянська війна в Нікарагуа тривала 8 років, Сальвадорі – 12 років, Камбоджі – майже 30 років, Гватемалі – приблизно 36 років).

Вагому роль відігравало також те, що **під час «холодної війни» локальні та регіональні конфлікти відігравали роль своєрідної «проби сил» між світовими політичними гравцями – СРСР та США**. З 1991 р. регіональні війни та локальні конфлікти стали ознакою нестабільності та хаотичності багатополосної моделі світу.

Одним з найважливіших явищ другої половини ХХ ст. стало **прискорення інтеграційних процесів у різних регіонах світу**. Залежно від регіону світу вони мали певні особливості. Найбільш інтенсивною та плідною за результатами можна вважати європейську економічну та політичну інтеграцію, яка, по суті, була взята за зразок і в інших частинах земної кулі.

Європейська інтеграція активно розпочинається в 1950-х рр. Серед передумов створення єдиної Європи можна виділити наступні: **цивілізаційні** (спільні духовні цінності, соціальні, політичні, культурні ідеали), **економічні** (високий рівень економічного і політичного розвитку, можливості співпраці для створення більш високого рівня життя й добробуту), **історичні** (традиційне усвідомлення своєї єдності – з часів Римської імперії – та прагнення її відновлення), **воєнно-політичні** (спільність інтересів у головних проблемах міжнародного життя, урегулювання територіальних суперечок, співробітництво у воєнній сфері – НАТО, Західний союз).

Зближення держав континенту в соціально-економічній сфері стало стрижнем процесу європейського об'єднання і пройшло декілька етапів:

1. Створення зони вільної торгівлі з відміною митних зборів, квот та інших обмежень в торгівлі між державами-учасниками при збереженні їх автономії в митній і торговій політиці щодо третіх країн

(1957–1968).

2. Створення митного союзу із запровадженням спільного митного тарифу і переходу до єдиної торгової політики відносно третіх країн (1968–1987).

3. Утворення єдиного внутрішнього ринку, що передбачав крім заходів митного союзу здійснення заходів, що забезпечують вільний рух послуг, капіталів і робочої сили (1987–1992);

4. Створення економічного і валютного союзу, запровадження єдиної валютної і грошової політики ЄС (1992–2002) із заміною національних валют єдиною валютою – євро.

Початок європейської інтеграції поклав „план Маршалла”. У квітні 1948 р. створено Організацію європейського економічного співтовариства (ОЄЕС), в 1961 р. її замінила Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).

Перехід до наднаціонального рівня інтеграції настав 9 травня 1950 р., коли було створено **Європейське управління вугілля і сталі**, що об'єднало галузі шести країн (Франції, ФРН, Італії та країн Бенілюксу – Бельгії, Нідерландів, Люксембургу).

25 березня 1957 р. створено Європейське економічне співтовариство (ЄЕС, або «Спільний ринок») і **Європейське співтовариство з атомної енергетики** («Євроатом»). ЄЕС поставило за мету захист європейського ринку від засилення американського капіталу та розвиток національних економік. Країни-учасниці ЄЕС спільно розробляли економічну політику, міждержавні проекти, митні тарифи, регулювали валютно-фінансову систему, створювали спільний ринок праці та капіталів тощо.

Тривалий час головним противником ЄЕС була Велика Британія, яка створила у 1960 р. конкуруючу організацію «Європейська асоціація вільної торгівлі» у складі самої Великої Британії, а також Швеції, Норвегії, Данії, Швейцарії, Австрії, Португалії. Однак згодом асоціація розпалася, а її учасники вступили до ЄЕС, зокрема в 1973 р. його членами стали Велика Британія, Ірландія та Данія, у 1981 р. – Греція, у 1986 р. – Іспанія та Португалія, у 1995 р. – Австрія, Фінляндія та Швеція.

У лютому 1992 р. в голландському місті **Маастрихт** 12 країн ЄЕС підписали договір про створення **Євросоюзу**. З **1 січня 1993 р.** розпочав функціонувати спільний ринок, а ЄЕС трансформувалося у **Європейський Союз (ЄС)**, у межах якого у **1999 р.** введено єдину європейську валюту – євро. На початку ХХІ ст. євро вже набула неабиякого поширення (крім Великої Британії) й стала світовою валютою разом з доларом.

Загалом, починаючи з 90-х рр. ЄЕС розвивається у двох напрямках: 1) поглиблення інтеграційних процесів, та 2) прийняття нових членів з числа країн Центральної та Східної Європи. Так, у 2004 р. членами ЄС стали такі країни, як Польща, Угорщина, Литва, Латвія, Естонія, Кіпр, Мальта, Чехія, Словаччина, Словенія, у 2007 р. – Болгарія та Румунія.

Сьогоднішня політика Європейського Союзу спирається, насамперед, на так звані «три опори»:

- «перша опора» – економічний і валютний союз;
- «друга опора» – загальна зовнішня політика й політика безпеки, в якій все більша вага одержує військова складова – Європейська політика безпеки і оборони;
- «третья опора» – співпраця держав-членів в області внутрішніх справ і правосуддя.

Євросоюз планує розробити спільну оборонну політику і запровадити спільне громадянство. Функціонують Європарламент, Рада Європи, Європейський суд, Європейський банк реконструкції і розвитку та ін. Планується прийняття Конституції ЄС.

Інтеграційні процеси в країнах Африки та арабського світу. Ще в 1945 р. було створено Лігу арабських держав (ЛАД), куди увійшло близько 20 держав, розташованих на території Північної Африки, Аравійського півострову та Близького Сходу, об'єднаних спільністю етнічного складу, мови, культури, традицій тощо.

В 1963 р. створено Організацію Африканської Єдності (ОАЄ), куди поступово увійшло 43 африканські держави. 9 липня 2002 р. замість ОАЄ створено нову структуру – Африканський Союз (АС), який має у майбутньому створити Єдиний африканський парламент, загальноафриканський суд і єдину валюту.

Інтеграційні процеси в Латинській Америці. Ще у вересні 1947 р. 20 країн Америки підписали Міжамериканський договір про взаємодопомогу. Згодом, у 1948 р. було створено Організацію американських держав (ОАД), яка підтримувалася США. Згодом виникають інші регіональні та субрегіональні об'єднання: в 1960 р. – Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі (ЛАВТ, поступово об'єднала 22 держави, в т.ч. Кубу). У 1975 р. виникла Латиноамериканська економічна система (ЛАЕС). Діють також Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР), Карибська асоціація вільної торгівлі (КАВТ).

В 1991 р. було створено Спільний ринок країн півдня Латинської Америки (МЕРКОСУР), до якого увійшли Аргентина, Бразилія,

Парагвай і Уругвай), а в 1992 р. – Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА) у складі США, Канади, Мексики (до неї також тяжіє Чилі). 1 липня 2004 р. відбулося об'єднання МЕРКОСУРА з т.зв. Андською групою (Венесуела, Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія). До нового утворення почала тяжіти і Мексика, розчарована у НАФТА. На порядку денному даного регіонального об'єднання створення єдиної латиноамериканської валюти для протидії доларизації фінансово-кредитної системи.

Характеризуючи особливості інтеграційних процесів у сучасному світі, варто відзначити, що всі вони базуються на наступних **принципах**:

- **відсутність країни-гегемона**, яка б диктувала свою волю іншим учасникам інтеграційних процесів; тобто відбувається об'єднання рівних з рівними;
- **кожна країна залишає за собою право на незгоду зі спільною думкою** інших учасників інтеграції;
- **повага інтересів** кожної суверенної країни та **невтручання** в її внутрішні справи;
- при прийнятті спільних рішень в межах регіональних об'єднань держав визначальним є **принцип взаємної вигоди** від наслідків даного рішення.

Науково-технічна революція. З кінця 40-х – початку 50-х рр. розпочинається перша хвиля науково-технічної революції (НТР).

В її основі лежало практичне застосування трьох винаходів: **ядерного реактору (1942 р.), транзистора для радіоелектроніки (1948 р.) та лазера (1960 р.)**.

Ознаками НТР стали швидкий прогрес у галузі електронно-обчислюваної техніки, теле- і радіотехніки, ядерної енергетики, хімії (зокрема, виробництва синтетичних, полімерних матеріалів). Виникають нові галузі економіки: авіакосмічна, радіотелевізійна, робота технічна; відбувається широкомасштабний розвиток ВПК. Застосування на практиці таких наукових досягнень, як синтетичні матеріали, атомна енергія, комп'ютерна техніка спричинило загальний переворот у технічних засобах виробництва та обслуговування населення.

У другій половині 70-х рр. починається нова хвиля НТР - т.зв. **«інформаційна» або телекомунікаційна революція** (відбуваються швидкі якісні зміни у системі комунікацій, поява нових інформаційних технологій). Змінюється роль, значення та характер самої праці: витісняючись зі сфери матеріального виробництва живої праці,

робітник поступово перетворюється на контролера виробничих процесів. Відбувається перехід до автоматизації й комп'ютеризації виробництва та сфери послуг.

Сьогодні темпи НТР фактично зростають у геометричній прогресії: якщо в 70-х рр. казали, що об'єм наукової інформації подвоюється кожні 5-7 років, то в 80-ті рр. подвоєння відбувалося вже кожні 20 місяців, а наприкінці 90-х рр. – щорічно!

РОЗДІЛ III

ОСНОВНІ ЯВИЩА ТА ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА США У ДОБУ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ».

Країни Західної Європи та США. У стислому вигляді основні явища та процеси соціально-економічного та політичного життя країн Західної Європи та США у другій половині ХХ ст. виглядають наступним чином:

друга половина 1940-х рр. – післявоєнна демократизація в соціальній і політичній царинах; участь представників комуністичних і робітничих партій в урядах низки країн; прийняття демократичних конституцій наприкінці 1940-х рр.; відновлення економіки; націоналізація окремих галузей і підприємств, запровадження заходів державного регулювання економікою;

1950-ті рр. – роки економічної та політичної стабільності; „економічне диво” в ряді країн; прихід до влади впливових буржуазних партій консервативного толку – ХДС / ХСС, ХДП, ОПР та ін.;

1960 – 1970-ті – кризові явища в економіці (світова криза 1974 – 1975 рр.); зростання безробіття; посилення соціальних рухів, в тому числі – молодіжних („бунт 60-х”, події травня – червня 1968 р. у Франції); прихід до влади в ряді країн соціалістичних і соціал-демократичних урядів; падіння в середині 1970-х рр. авторитарних режимів у Португалії, Іспанії, Греції;

1980 – початок 1990-х – наступ неоконсервативних сил (Р. Рейган, М. Тетчер, Г. Коль та ін.); згорання державного регулювання економікою, скорочення соціальних програм; криза „лівих цінностей”.

Основним змістом **соціального розвитку** індустріальних країн

Заходу після війни стали зміни в соціальній структурі суспільства та становлення в них „держави загального благоденства”.

Практично в усіх цих країнах різко скоротилася зайнятість у сільському господарстві й зросла до 90% частка найманої праці. Це сталося внаслідок занепаду старих галузей господарства, запровадження нових технологічних процесів, автоматизації та комп'ютеризації нематеріальної сфери господарства. У підсумку частка робітників фізичної праці різко скоротилася, натомість суттєво зросла питома вага трудящих у сфері послуг (яка складає до двох третин від загальної чисельності найманої робочої сили). Ще більше посилилася тенденція, породжена Першою світовою війною, а саме значне зростання працюючих жінок, які склали наприкінці ХХ ст. половину найманих робітників.

Структурні зсуви в економіці, значною мірою зумовлені розгортанням науково-технічної революції (НТР), вимагали підвищення професійного та освітнього рівня робочої сили, адже постійно розширювалися інтелектуальні функції праці. З підвищенням професійного та освітнього рівня робітників і службовців збільшилася їхня заробітна платня й відповідно покращилося матеріальне становище більшої частини працюючих. А це, в свою чергу, зумовило суттєве зростання чисельності тих прошарків населення, яких відносять до середнього класу. Таким чином, порівняно з періодом класичного капіталізму (середина ХІХ ст.) число промислових (або фабрично-заводських) робітників все більше й більше скорочується, натомість чисельність середнього класу зростає.

Ще однією особливістю соціальної структури країн Заходу стала поява так званих *маргінальних груп населення*. Так називають ті групи населення, які з тих або інших причин (через брак освіти та потрібної кваліфікації, втрату здоров'я, пенсійний вік, дискримінацію тощо) опинилися на узбіччі суспільного життя. Вони не можуть знайти постійної роботи чи отримують дуже низькі заробітки, а тому часто-густо живуть у злиднях і змушені звертатися по державну чи благодійну допомогу.

Провідною тенденцією розвитку країн Західної Європи та Північної Америки в 50 – 60-х рр. було становлення т.зв. «**держави добробуту**» (або „**держави благоденства**”). Її рисами стали широке запровадження соціального реформізму і кейнсіанських принципів втручання держави в економіку. У процесі її розбудови складається «**змішана модель економіки**», яка органічно поєднувала елементи різних форм власності і економічної діяльності (приватну, колективну

і державну). Склався значний державний сектор економіки (в окремих провідних державах Європи він досяг 20 – 25 % всієї промисловості).

Іншою особливістю «держави добробуту» стало те, центральне місце в ній відводилося програмам соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення, створенню додаткових робочих місць, підтримці системи освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення. Вагомим було й втручання держави у стосунки між працею та капіталом. В цілому політика держави була спрямована на вирівнювання прибутків (з метою підтягнути рівень життя широких верств населення до рівня життя забезпечених прошарків) та скорочення соціальної нерівності шляхом надання соціальних послуг у найважливіших сферах життя.

Основним змістом *політичного розвитку* в світі після війни став *зсув до демократизації*. Звільнення країн Європи від фашизму та реакційних режимів супроводжувалося відтворенням демократичних інститутів і політичних партій. Рух Опору в багатьох країнах надав демократичного характеру формуванню нових політичних систем. Це відбувалося також під безпосереднім впливом антифашистських сил, робітничого, соціалістичного та комуністичного рухів. Ідейними засадами відтворених або створених після звільнення європейських країн політичних партій були консерватизм, лібералізм, соціалізм і певною мірою націоналізм.

Оновлення ідейно-політичних течій і організаційна перебудова партій проходили відповідно до нових історичних умов і змін у соціальній структурі суспільства. У програмних документах усіх політичних партій підкреслювалася необхідність соціальних реформ. Нехтування сподіваннями суспільства на такі реформи призводило до поразки у політичній боротьбі. Прикладом може бути провал консервативної партії Великої Британії (незважаючи на авторитет і популярність її лідера Уїнстона Черчилля) на парламентських виборах 1945 р.

У деяких країнах європейського континенту відродження консервативних партій відбувалося з огляду на зростаючий вплив релігійної ідеології, що відображало настрої чисельних груп населення, які пережили жахи фашизму, поневіряння війни, насильство, втрату рідних. *Християнсько-демократичні партії* почали відігравати помітну роль у політичному житті Італії, ФРН, Франції, Бельгії, Австрії, Голландії. Зміцнили свої позиції в політичних системах європейських країн *соціалістичні й соціал-демократичні партії*, представники яких часом приходили до керівництва державою

(Велика Британія, Швеція, Франція, Австрія, Іспанія та ін.).

Зсув до демократизації позначився й на розвитку конституційного права. Протягом 1946 – 1947 рр. нові конституції були прийняті в Італії, Франції, в 1949 р. – у ФРН. (у 1975 р. демократичні конституції отримали Греція та Португалія, 1976 року – Іспанія). У післявоєнних конституціях, окрім традиційних для буржуазно-демократичних держав положень про політичні свободи (свобода слова, асоціацій, віросповідання, загальне виборче право, рівноправ'я жінок, права особистості ті деякі інші), з'явилися й нові норми та права, а саме: право на працю, на відпочинок, на страйк, на соціальне забезпечення, на освіту. У конституціях Франції, ФРН, Італії та інших країн засуджувалася війна як засіб вирішення міжнародних суперечок. У деяких конституціях при визначенні прав власності передбачена можливість передачі її в суспільну, колективну власність, особливо підприємств загальнонаціонального значення.

Новим етапом у розвитку країн Західної Європи та Північної Америки став перехід у стадію *постіндустріального суспільства*. Передумови такого переходу формувалися поступово, на базі досягнень НТР і „держави благоденства”. „Постіндустріальне суспільство” – це нове суспільство, в якому провідна роль буде належати науці та освіті, де зростає питома вага т.зв. «технократів» - науковців та професійних спеціалістів, а знання та інформація стають головним багатством суспільства. Виробництво послуг, інформації та знань виходять на перший план порівняно з традиційним виробництвом матеріальних благ. Подальша автоматизація, комп'ютеризація та інформатика модернізують не тільки промисловість і сільське господарство, але й всі сфери людської діяльності, які раніше, як видавалося, не піддавалися механізації й автоматизації, наприклад, управління, фінанси, торгівля, сфера обслуговування, пошук і систематизація інформації тощо. При цьому наукові дослідження, відкриття та винаходи, а також поширення системи освіти на все нові верстви населення зумовлюють не просто зростання матеріального добробуту, але – що є принципово важливим – *якісне* підвищення рівня життя людей.

Всі ці зрушення у житті пересічної людини та західного суспільства в цілому являли собою перші прояви процесів *глобалізації світу*, які найвиразніше проявилися пізніше.

Країни Східної Європи. У стислом вигляді основні явища та процеси соціально-економічного та політичного життя країн Східної Європи у другій половині ХХ ст. виглядають наступним чином:

друга половина 1940-х рр. – т. зв. „народно-демократичні революції” в усіх країнах даного регіону, під час яких розв'язувалися завдання національного та соціального визволення; час „історичного вибору”, прихід до влади в більшості країн регіону в 1948 – 1949 рр. комуністичних партій;

1950-ті рр. – курс правлячих комуністичних партій на „побудова основ соціалізму” за радянським зразком (індустріалізація, кооперування сільського господарства, „культурна революція”), зміцнення політичних і ідеологічних засад режимів, придушення „ворогів” та інакомислячих;

1960 – 1970-ті рр. – пошуки нових шляхів і моделей розвитку у рамках соціалістичного вибору; економічні реформи 1960-х рр.; т. зв. „Празька весна” 1968 р.; ідеї „соціалізму з людським обличчям”; придушення спроб реформ; консервація існуючих режимів;

1980-ті рр. - зростання економічної, політичної та ідеологічної кризи системи; польська „Солідарність” як символ часу (виникнення в 1980 р., заборона в 1981 р., прихід до влади в 1989 р.);

1989 – 1990 рр. – падіння комуністичних режимів, повторення ситуації „історичного вибору”.

Закінчення Другої світової війни зумовило всі країни цього регіону знову, як і після закінчення Першої світової, зробити „історичний вибір”, щоби визначити своє майбутнє. Уявлення про нього були вельми відмінними. Одні політичні сили прагнули відновлення (реставрації) попередніх режимів, повернення довоєнних урядів, які перебували в еміграції, та пов'язаних з ними партій. Інші сили, в першу чергу – представники соціал-демократичних і соціалістичних партій, виступали за нову, демократичну перспективу розвитку своїх країн за прикладом західноєвропейських держав з демократичним ладом. Треті, комуністи, боролись за те, щоби їхні країни пішли «соціалістичним шляхом», копіюючи радянський зразок.

До кінця 1940-х рр. в усіх країнах Східної Європи до влади прийшли комуністичні партії. Вибір було зроблено. СРСР і Албанія, Болгарія, Угорщина, Німецька Демократична Республіка, Польща, Румунія, Чехословаччина, Югославія склали угруповання, котре називалося спочатку «соціалістичним табором», згодом «соціалістичною системою» і «соціалістичною співдружністю». Це був блок, скріплений ідеями «соціалістичного інтернаціоналізму», жорсткою партійно-комуністичною дисципліною і міждержавними зв'язками.

Власне, кажучи, головною метою радянської політики було

створення дружніх (не обов'язково комуністичних) режимів. Ніякої особливої потреби детально копіювати радянські "зразки" 30-х – 50-х при формуванні режимів "народної демократії" не існувало. Отож, самий факт такого копіювання виявився зумовлений низкою обставин:

По-перше, ті, хто реально відповідав за проведення радянської політики в країнах "народної демократії", самі у переважній більшості щиро вважали радянську систему вищим досягненням світової соціальної та політичної думки, марксистської теорії та практики, у якнайшвидшому її поширенні в усіх регіонах світу бачили найкоротший шлях до досягнення всезагального добробуту та процвітання. Можливо, не всі вони були цілком щирими, але висловлювати сумніви щодо цього було небезпечним.

По-друге, місцеві комуністи (як ті, що провели роки війни в СРСР, так і ті, хто реально брав участь у русі Опору в своїх країнах) також вважали суспільну систему Радянського Союзу ідеалом, а всі наявні там форми політичної та суспільної організації зразковими й такими, що не підлягають критиці. Нерідко "місцеві кадри" виявлялись радикальнішими у спробах копіювання радянських зразків, ніж радянські радники, отож останнім інколи доводилось навіть осаджувати місцевих "ліваків", які намагалися бути "святішими за папу римського".

Встановлення комуністичних режимів не мало одностайної підтримки серед населення. До того ж, «будівництво соціалізму» супроводжувалося очевидними перегинами та помилками комуністичного керівництва, яке, сліпо копіюючи радянський досвід, не завжди враховувало національну специфіку своєї країни. Тому не дивно, що у соціалістичній співдружності час від часу виникали серйозні кризи.

У середині 50-х рр. в Угорщині почав посилюватися суспільний рух проти авторитарного режиму *Матяша Ракоші*. Влітку 1956 р. за підтримки з радянського боку центральне керівництво Угорської робітничої партії змусило Ракоші (який вперто стояв на сталіністських позиціях навіть після XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Сталіна) піти у відставку. У жовтні демонстрації та мітинги у Будапешті переросли в збройне повстання. Прем'єр-міністром став *Імре Надь* (колишній агент НКВС), який за підтримки більшості угорців розпочав лібералізацію політичного та економічного курсу, зокрема заявив про ліквідацію однопартійного режиму, а також про наміри щодо виходу Угорщини з ОВД.

Почався демонтаж сталінської системи. Відновили свою

діяльність колишні коаліційні та опозиційні політичні партії. Але ситуація вийшла з-під контролю: повсталі маси почали здійснювати погроми державних та партійних органів, вбивства комуністів та ін. Після цього частина керівництва новоствореної Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) на чолі з колишньою жертвою режиму Ракоші *Яношем Кадаром* звернулися по допомогу до СРСР. Радянські війська були введені в Будапешт, масові заворушення придушено. Надя з прихильниками заарештовано та згодом страчено. Майже 200 тисяч угорців, переважно молодих людей, втекли з країни на Захід. Уряд Кадара поступово стабілізував становище та консолідував суспільство. Однією з засад примирення між угорським суспільством і комуністичною владою стало неухильне зростання життєвого рівня населення в 60 – 70-х рр.

У 1961 р. сталася подія, яка увійшла в історію, як «берлінська криза». У зв'язку з масовою втечею громадян Німецької Демократичної Республіки у Західний Берлін («вільне місто», яке не перебувало під юрисдикцією НДР), за наказом керівника НДР *Вальтера Ульбріхта* при підтримці радянського керівництва за одну ніч навколо Західного Берліну було збудовано бетонний мур, на що різко відреагувала західна громадськість, що призвело до чергового загострення стосунків між СРСР та США.

У 1968 р. серйозна криза сталася в Чехословаччині. Після приходу до керівництва КПЧ *Олександра Дубчека*, там почались процеси по лібералізації режиму, відомі як «Празька весна». Проголошена демократизація привела до виникнення чималої кількості неформальних громадсько-політичних організацій (у тому числі, антирадянської спрямованості), які ставили під сумнів монополію чехословацьких комуністів на владу в країні. Це викликало серйозне занепокоєння радянського керівництва, яке побоювалося, що ситуація всередині Чехословаччини може вийти з під контролю, як це сталося в 1956 р. в Угорщині. Відповідно до висунутої радянським керівництвом доктрини „обмеженого суверенітету” (відомої як «доктрина Брежнєва»), підтриманою більшістю країн «соцтабору» (крім Румунії), в Чехословаччину були введені війська ОВД та змінено керівництво ЧССР (першим секретарем КПЧ став *Густав Гусак*).

Одним з головних завдань перетворень 1950-х рр. у країнах Східної Європи була індустріалізація. Для таких держав, як Албанія, Болгарія, Югославія, вона означала створення промислової бази економіки. Але Чехословаччина і НДР ще у довоєнні роки були серед європейських країн, які мали найбільш розвинену промисловість.

Задачами індустріалізації в цих державах стали структурна перебудова промисловості, її реконструкція, створення нових галузей і підприємств.

Існують різні оцінки результатів цих перетворень. Одна з точок зору полягає в тому, що створення в означених країнах переважно могутнього фундаменту важкої індустрії було головним і вирішальним досягненням. Інший погляд – стосовно Чехословаччини – був викладений у «Програмі дій», ухваленій ЦК Комуністичної партії Чехословаччини у квітні 1968 р. У ній підкреслювалось, що перед економікою у 1950-ті роки ставилися нереальні завдання, що надмірно зростання важкої промисловості призвело до утвердження структури виробництва, яка не відповідала національним умовам, до виснаження людських і матеріальних ресурсів країни.

Найвагомим результатом демократичних аграрних реформ 1940-х рр. в країнах Східної Європи стало значне збільшення кількості середняцьких господарств, які використовували переважно працю членів родини і лише частково – найману робочу силу. Водночас були створені великі державні господарства – держгоспи. Існування міцних селянських господарств і держгоспів дозволяло в цілому вирішувати завдання забезпечення потреб країн у продовольстві та іншій сільськогосподарській продукції.

Із середини 40-х і протягом 50-х рр. у країнах Східної Європи було здійснено демократизацію шкільної системи. Вводилася єдина неповна (згодом - повна) середня школа з безкоштовним навчанням. На старшому ступені передбачались гуманітарні гімназії та технічні школи. Вони відрізнялись не за рівнем підготовки, а за профілем, випускники середньої школи будь-якого типу отримували можливість вступати до вищих навчальних закладів.

У 1948-1949 рр. між керівниками СРСР і Югославії виник конфлікт, після котрого відбувся розрив міжпартійних і міждержавних відносин. Нормалізація їх почалася за ініціативи радянської сторони лише влітку 1953 р., коли не стало одного з двох головних учасників конфлікту – Й.В. Сталіна. За роки розриву Югославія обрала свій шлях розвитку, розпочала створення системи робітничого і громадського самоврядування. У галузі зовнішньої політики вона стала членом Руху неприєднання.

У 1960-ті роки в східноєвропейських країн розпочалися економічні реформи. У НДР вводилася нова система планування, створювалися галузеві об'єднання народних підприємств, які діяли на госпрозрахунковій основі. У Чехословаччині реформа була

спрямована на технічну реконструкцію промисловості, збільшення самостійності підприємств, вводився госпрозрахунок.

У Болгарії також запроваджувався госпрозрахунок, було взято курс на концентрацію виробництва в державних господарських об'єднаннях (ДГО) і аграрно-промислових комплексах (АПК).

У Румунії взятий курс на введення такої господарської структури: підприємство, яке діяло на основі госпрозрахунку – промислове об'єднання з функціями поточного планування – галузеве міністерство з функціями перспективного планування.

Однак ці реформи мали половинчастий характер, і десь з середини 1970-х рр. у країнах соціалістичного табору мало місце неухильне зниження темпів господарського розвитку. Неefективність планової, адміністративно-наказної економіки ставала дедалі очевиднішою. Фактично економіка цілого регіону – Східної Європи – увійшла в смугу застою, а в деяких випадках – і справжньої кризи. Населення було незадоволено низьким порівняно з західними країнами рівнем життя, а деінде й бідністю. Нестача необхідних товарів і навіть продовольства ставала все очевиднішою. Тому керівники цих країн змушені були піти на розширення контактів із Заходом, зокрема залучаючи іноземні капітали, переважно у вигляді позичок у Міжнародного валютного фонду. У 80-х рр. ця фінансова залежність від західних країн перетворилася на справжній „борговий зашморг” на країнах Східного блоку, які майже втратили платоспроможність і з великими труднощами віддавали відсотки по боргах. Східноєвропейські країни опинилися на грані банкрутства.

Все більше східноєвропейців відчували, що саме соціалістична система заважає їм досягти рівня життя, що існував у західних країнах. Однак, стверджувати, що економічні негаразди були основною причиною подій 1989 р. – значить спрощувати реальне становище речей. За світовими стандартами, Угорщина, а особливо Чехословаччина та НДР мали непогано розвинуті економіки, і порівняно з багатьма іншими країнами, причому не тільки “третього світу”, їх можна було вважати доволі заможними країнами.

Окрім тягаря економічних проблем, що загострювалися в соціалістичних країнах, треба взяти до уваги не менш важливі зміни політичного і морального клімату в них. Треба зазначити, що ці країни під керівництвом комуністичних партій досягли незаперечного успіхів у модернізації традиційного суспільства, і саме внаслідок їх політики населення в країнах Східної Європи стало більш урбанізованим, більш освіченим, більш свідомим, яке вже не хотіло слухняно терпіти

численні вади й збочення системи, миритися з корупцією, брехнею, втратою елементарної соціальної довіри, диктатом бюрократичного апарату. Це відчували тверезомислячі представники самих компартій.

Так, у „Програмі дій”, яку прийняв пленум ЦК Комуністичної партії Чехословаччини в квітні 1968 р., зокрема зазначалося: «Централістські і директивно-адміністративні методи, що використовувалися у боротьбі проти залишків буржуазії та при зміцненні влади в умовах міжнародної напруги після лютого 1948 р., були в цій ситуації необґрунтовано перенесені на наступний етап розвитку і поступово переростали у бюрократичну систему...». А у відозві відомих представників чехословацької інтелігенції „Дві тисячі слів...” в червні того ж року говорилося: «З надією сприйняло більшість народу програму побудови соціалізму. Однак керівництво соціалістичним будівництвом потрапило до рук не тим людям. Не так було б важливо, що їм не вистачало державного досвіду, практичних знань і навіть філософської освіти, якщо б вони хоча б мали більше життєвої мудрості та порядності, якщо б вони вміли прислухатися до думки інших і припускали б можливість поступової своєї заміни більш здібними людьми. Комуністична партія, яка після війни користувалася великою довірою людей, поступово її розмінювала на посади в закладах – до того часу, доки усі їх не отримала, проте нічого іншого у неї вже не залишилось... Помилкова лінія керівництва перетворила партію з політичного інституту та ідейного об'єднання на пануючу організацію, яка набула особливої привабливості для владолюбних егоїстів, обачливих боягузів і людей з нечистою совістю».

За таких умов авторитет комуністичних партій впав дуже низько. Тому успіх антикомуністичних виступів другої половини 80-х р. пояснювався також глибокою кризою правлячих партій і державної бюрократії, чия політична практика фактично дискредитувала ті гасла, що проголошувалися. Наочним ставало моральне банкрутство комуністичних правителів, що в очах населення піддавало сумніву їх право на перебування при владі. А звідси і відсутність у представників комуністичного керівництва впевненості в своїх силах і політичної волі під час бурхливих подій 1989 р. З іншого боку, в самих компартіях посилювалися позиції представників нової генерації – менш догматичних, більш освічених, які усвідомлювали необхідність глибоких змін, будучи внутрішньо налаштованими на реформи.

У 80-х рр. відчувалося, що у соціалістичних країнах Східної Європи наростала суспільна криза. Незадоволення споглядалося фактично в усіх верствах населення. Громадськість цих країн

пригнічувала політична залежність від Радянського Союзу, політика придушення національних почуттів на користь „соціалістичного інтернаціоналізму”, гоніння на церкву. До речі, остання (тобто римокатолицька церква), незважаючи на політику влади, відіграла все більш помітну роль у суспільстві, постійно посилюючи свій вплив на свідомість людей, перетворюючись на оплот усіх незадоволених комуністичним режимом. Вона відчувала й потужну підтримку ззовні – з боку Ватикану, політика якого (завдяки польському кардиналу Каролу Войтилі, який став римським папою Іоанном Павлом II) набула відверто антикомуністичного характеру.

Але, мабуть, найважливішим чинником, який дозволив східноєвропейським країнам наприкінці 1980-х рр. перейти до серйозних політичних і економічних перетворень, стала політика „перебудови” радянського лідера М. Горбачова, який заявив, що нове керівництво СРСР не буде втручатися у внутрішні справи інших соціалістичних країн. Американський політолог М.У. Шумейкер писав, що “ніхто не передбачав подій 1989 р. саме тому, бо ніхто не чекав, що Радянський Союз дозволить таким змінам статися в Східній Європі”, додаючи, що “Радянський Союз не просто поступився цим змінам, а був активним чинником, який їх викликав”. Адам Пшеворський з Чикагського університету також підкреслював: “Горбачовська революція в Радянському Союзі очевидно зіграла вирішальну роль, давши волю подіям у Східній Європі”.

Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. пройшла хвиля масових суспільних виступів в Центральній та Східній Європі. Лише за друге півріччя 1989 року в Східній Європі сталося падіння 6 комуністичних режимів. Такий стрімкий розвиток подій і масштаб змін, що почалися внаслідок цього, приголомшили світ і виявилися повною несподіванкою для політичних оглядачів, аналітиків, дипломатів. Значною мірою ці події були стимульовані новим керівництвом СРСР, яке, насамперед в особі М. С. Горбачова, відмовилося від т. зв. „доктрини Брежнєва”, фактично визнало право народів цього регіону обирати свій шлях розвитку, позбавивши їх страху перед можливою радянською інтервенцією. При цьому радянські керівники розраховували на оновлення владних еліт у регіоні та збереження при цьому основ існуючого суспільно-політичного та соціально-економічного ладу. Однак ситуація вийшла з-під контролю, відбулося повалення режимів „народної демократії” на чолі з комуністичними партіями. У більшості країн цей процес відбувався цілком мирним шляхом (за винятком кривавих подій грудня 1989 р. в Румунії та

тривалих громадянських й етнічних конфліктів, що супроводжували розпад Югославії в першій половині 1990-х рр.), за що й отримав назву «*оксамитових революцій*». Хронологія цих подій виглядала наступним чином:

В червні 1989 р. до влади в Польщі приходить профоб'єднання „*Солідарність*” (хоча президентом деякий час лишився комуніст *Войцех Ярузельський*). **У грудні 1990 р.** президентом обрано лідера „Солідарності” *Леха Валенсу*.

У березні – квітні 1990 р. в Угорщині влада переходить до рук представників *Угорського демократичного форуму* (Союз вільних демократів, Соціал-демократична партія Угорщини, Незалежна партія дрібних господарів).

У листопаді - грудні 1989 р. – масові виступи населення, результатом яких стало зміщення комуністичного керівництва в НДР, Чехословаччині, Румунії, Болгарії

До вересня 1990 р. у результаті багатопартійних виборів у 7 країнах Східної Європи до влади приходять нові уряди й лідери (у Чехословаччині - *Громадянський форум* на чолі з *Вацлавом Гавелом*, якого обрано президентом, у Болгарії - *Союз Демократичних Сил* на чолі з *Желю Желевим*, якого обрано президентом тощо).

У грудні 1989 р. відбулися масові заворушення в Румунії, спрямовані проти режиму *Ніколае Чаушеску*, які набули кривавого характеру. До влади прийшов *Фронт національного порятунку* на чолі з *Іоном Ілієску*, який у травні 1990 р. був обраний президентом країни.

Останньою вступила на шлях демократичних перетворень Албанія. **В березні 1992 р.** на парламентських виборах більшість отримала *Демократична партія Албанії*, лідер якої *Салі Беріша* став новим президентом країни.

Майже в усіх країнах події починалися приблизно однаково, а саме з приходу до влади прихильників „оновлення соціалізму”, які проголошували курс на заміну тоталітарного чи авторитарного соціалізму демократичним. У результаті їхнього приходу до влади почався процес демократизації суспільно-політичного життя: проголошений плюралізм, дозволена багатопартійність і створення опозиційних політичних угруповань. Незабаром були проведені перші вільні вибори, на яких перемогу здобували, як правило, нові опозиційні політичні сили, які прийшли до влади, відтісняючи комуністичні партії. У політичній царині вони прискорили демонтаж основних інститутів комуністичних режимів, в економічній взяли курс на „побудову капіталізму”, заохочуючи приватний бізнес, створення

ринкових структур, проведення приватизації державного сектору, у царині зовнішньої політики почали рішуче вимагати виводу радянських військ зі своїх територій, ліквідації ОВД та РЕВ, задекларували своє бажання інтегруватися до Європейського Економічного Співтовариства.

Існують різні точки зору та оцінки щодо подій 1989 – 1990-х рр. Одні науковці вважають, що це були „верхівкові перевороты” без чітких програм перебудови суспільства й глибинних перетворень, інші – що це були „масові народно-демократичні революції” в Чехословаччині, Болгарії, НДР, Румунії та „зміни революційного характеру” в Угорщині, Польщі, Югославії; треті – що це були не революції, а „антикомуністичні контрреволюції”. Проте, більшість погоджуються з тим, що за своїм характером події кінця 80-х рр. ХХ ст. були антикомуністичними, демократичними, антитоталітарними.

РОЗДІЛ IV.

СВІТ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Демографія та проблема мігрантів. Із локальними та регіональними конфліктами тісно пов'язана **проблема міграцій та демографічного «вибуху»**. Якщо населення світу становило в 1900 р. 1608 млн. осіб, то в 1950 р. – 2510 млн., а в 1980-х рр. ХХ ст. – вже 4500 млн. осіб. У 2000 р. чисельність населення досягла вже 6 млрд. і прогнозується, що в 2025 р. вона становитиме 8 млрд., а в 2050 р. – 9,3 млрд., після чого повинна стабілізуватися на рівні 10,5 - 11 млрд. чол. Загалом протягом сімдесяти років ХХ ст. населення світу зросло приблизно втричі й продовжувало стрімко зростати. При цьому вже в 1974 р. співвідношення у прирості населення між високо розвинутими країнами та країнами «третього світу» становило 24,6 % проти 75,4 %.

Деякі вчені говорять як про доконаний факт про розкол світу на «глобальне місто» й «глобальне село». Раніше, ще на початку ХХ ст. переважна більшість населення світу мешкала у сільській місцевості. Проте поступово питома вага жителів міста почала зростати і станом на початок ХХІ ст. переважна більшість населення Землі вже мешкає у містах. Зростає число гігантських міст (**мегаполісів**), які швидко поглинають власні передмістя (міста-супутники). Серед таких мегаполісів, за даними ООН, Мехіко в Мексиці, Сан-Паулу в Бразилії,

Калькутта і Бомбей в Індії, Шанхай і Пекін у Китаї, Джакарта в Індонезії, Токіо в Японії. Отож, у переважній більшості це міста третього світу. Це створює суттєву соціальну небезпеку: через кілька десятиліть людство може опинитись у надзвичайно перенаселеному світі мегаполісів, що страждає від забруднення, постійної нестачі житла, питної води та інших ресурсів. Вочевидь, постійний голод значної частини мешканців також являтиме одну з характерних рис світу майбутнього. Так, вже сьогодні в світі голодує 815 млн. осіб, з них 777 млн. мешкає в країнах, що розвиваються, 27 млн. – в країнах з перехідною економікою і 11 млн. – в індустріальних країнах. Більшість голодуючих проживає в Південній Азії, при цьому їх число скорочується. В Африці недоїдає приблизно третина населення, але це число постійно збільшується.

За деякими підрахунками вчених, що провадилися в останньому десятилітті ХХ ст., у 2025 р. Китай матиме 1 млрд. 475 млн. населення, Індія – 1 млрд. 229 млн. Населення Африки перевищуватиме європейське втричі, населення Азії – в дев'ять разів. У Латинській Америці населення Бразилії може сягнути 245 млн., Мексики – 154 млн. Зрозуміло, що за умов, коли «біла меншість» (населення країн так званого «золотого мільярду») матиме значно уповільнені темпи приросту населення, однак володітиме основними багатствами планети, це створюватиме додаткові передумови для зростання конфліктності у світі.

Зниження темпів приросту населення у високорозвинутих країнах зумовлені насамперед тим, що шлюби там стають дедалі пізнішими, переважають малодітні сім'ї (1-2 дитини), масове поширення феміністського руху приводить до того, що жінка стає більш незалежною (економічно, соціально, професійно) і більше уваги зосереджує на кар'єрі. З іншого боку, в слаборозвинутих країнах продовжують – за традицією – домінувати ранні шлюби та багатодітні родини.

За цих умов протягом всієї другої половини ХХ ст. зростав міграційний рух вихідців із слаборозвинутих країн «третього світу» у високорозвинуті держави Заходу.

Традиційно виокремлюють *три основні різновиди міграції*:

- **спровоковане переселення**, коли за браком робочих рук, особливо для чорної роботи, підприємства, приватні компанії, уряд запрошують чужинців;

- **добровільне переселення**, коли стимулом до міграції виступає пошук вищого рівня життя або вільнішого політичного режиму;

- **насиленницьке переселення** (наприклад, вивезення свого часу чорних африканців до Америки; депортація чи переміщення звичайних або політичних засуджених; втеча від загрози геноциду).

Особливо гострою на сьогодні є **проблема біженців**, тобто осіб, які змушені були залишити власні домівки, що опинились у так званих «гарячих точках» (зонах військових чи соціальних конфліктів, політичних репресій, етнічних чисток та ін.) під загрозою знищення. Серед питань, які намагається вирішити міжнародне співтовариство у царині цієї проблеми є соціальний статус біженців, забезпечення їх житлом, роботою та ін. Зокрема, починаючи з 1989 р. проблема біженців та вимушених мігрантів загострилась на теренах СРСР: 9 млн. чол. змушені були примусово, або під тиском обставин змінити постійне місце свого проживання (через конфлікти у Баку, Фергані, Нагорному Карабасі, Таджикистані, Абхазії, Придністров'ї та інших місцях). На межі ХХ – ХХІ ст. у світі в цілому більше 100 млн. осіб мешкають і працюють не там, де вони народилися.

Основним наслідком міграцій є створення **діаспор** (етнічних груп, що живуть за межами власної держави чи історичної території компактного розселення даного етносу). Сьогодні, крім єврейської, найчисельнішими діаспорами є китайська в Південно-Східній Азії (15 млн. у 1950 – 1960 рр.), а також у США (500 тис.) та Канаді (120 тис.); вірменська, ліванська та ін.

Варто зазначити, що міграційні процеси мають як позитивні, так і негативні риси. Зокрема, серед **позитивних** варто назвати наступні:

- відбувається суттєве *поповнення людських і робочих ресурсів* у приймаючих країнах (насамперед це має вагомe значення для суспільств з низьким приростом населення); історію окремих високорозвинутих держав просто неможливо уявити без міграційних процесів (США, Канада, меншою мірою Австралія – країни, створені іммігрантами, і дотепер 1/3 річного приросту США – близько 1 млн. осіб – забезпечується за рахунок імміграції);

- іммігранти *привозять з собою власні знання, досвід, вміння й навички*, внаслідок чого відбувається обмін «інтелектуальним капіталом»; нерідко саме завдяки іммігрантам здійснюється чимало наукових винаходів, технічних вдосконалень тощо;

- відбувається *взаємний обмін надбаннями різних культур*, завдяки чому суспільство набуває досвіду взаємоповаги, терпимості, толерантного ставлення до осіб іншої етнічної, расової, релігійної приналежності.

Водночас, приплив іммігрантів ставить перед країною, що їх

приймає, низку внутрішньополітичних проблем, які досить **негативно** відбиваються на становищі в середині суспільства:

- *спалахи ксенофобії* (ненависть, неприязнь до «чужинців») серед корінного населення країни, що нерідко призводить до міжетнічних, міжрелігійних та міжрасових конфліктів;

- *забруднення міст та їх перенаселення* (особливо це стосується кварталів, де компактно й у великій кількості оселяються вихідці з низки країн «третього світу» з традиційними уявленнями про умови побуту та гігієну, відмінними від уявлень корінного населення);

- *зміни в етнічному та навіть антропологічному складі населення країн, що приймають мігрантів.* Так, якщо у 40-х рр. ХХ ст. близько 70% іммігрантів до США були вихідцями з різних країн Європи, то у 90-х рр. їхня частка становила вже 15%, тоді як 37% становили вихідці з Азії, а 44% - з Латинської Америки; як наслідок, невпинно скорочується частка англосаксонських мешканців Сполучених Штатів, тоді як зростає чисельність іспаномовного (з Латинської Америки), чорношкірого (з Африки), ісламського за віросповіданням (з арабських країн) та монголоїдного (з Китаю, Кореї, В'єтнаму) населення цієї держави.

Не зменшуються масштаби міграційних процесів і в перше десятиліття ХХІ ст. Наприкінці 2005 р., за оцінками ООН, зареєстровано 191 млн. міжнародних мігрантів, що шукають кращого життя. І це число продовжує зростати. Крім цього, в світі нараховується приблизно 30 – 40 млн. нелегальних мігрантів. Трійцю найбільш привабливих для міжнародної міграції держав складають США, Росія та Німеччина. До речі, у Німеччині вже 20% її громадян – мігранти останніх десятиліть та їх нащадки. Для країн, куди люди приїжджають на заробітки, міграція приносить чималу користь, оскільки переселенці – це переважно люди молоді, мобільні й здатні до великих навантажень. До того ж, вони гальмують процес старіння індустріальних суспільств, адже, за прогнозами демографів, до 2025 р. в Європі очікується скорочення населення на 21 млн. чол., а, наприклад, у Північній Африці, навпаки, приріст на 35 млн.

Більш вільне пересування людей сприяє розвитку глобальної економіки. Нестачу робочої сили чи фахівців певного профілю для національної економіки, сфер обслуговування, освіти, охорони здоров'я тощо тепер можна легко компенсувати (не витрачаючи коштів на їх підготовку!), запросивши їх з інших країн. Дотепер таке пересування людей приносило вигоду головним чином більш багатим державам і породжувало занепокоєність з приводу „витікання мозків”

з більш бідних країн.

Разом з тим, у 2006 р. мігранти перевели в свої рідні країни 264 млрд. американських доларів, і ця сума втричі перевищує сукупний обсяг усієї міжнародної допомоги населенню країн, що розвиваються.

Екологічні проблема людства. З початком масштабної індустріалізації в ХІХ ст. та її поширенням на нові країни в ХХ ст. глобальна екосистема зазнала потужного удару. Екологічна проблема з регіональної перетворилася на світову. Кумулятивна дія індустріалізації позначається на зміні клімату планети. У другій половині ХХ ст. забруднення й руйнація довкілля набули характеру глобального лиха. Відходи масового споживання завдають величезної шкоди природі. Кислотні дощі, спричинені викидами в атмосферу величезної кількості вуглецю та інших речовин, що утворюються в результаті діяльності промислових підприємств і автотранспорту, гублять ліси й руйнують будинки. Ці викиди також сприяють підвищенню середньорічних температур на Землі за рахунок виникнення так званого парникового ефекту. Протягом останніх 50 років обсяг викидів вуглецевих з'єднань збільшився вчетверо, внаслідок чого дедалі зростаючими темпами почала нагріватися атмосфера Землі. 1990-ті роки стали найтеплішими за тисячоліття. Потепління загрожує зруйнувати складну рівновагу в природі. Полярні льодовики почали танути, що в перспективі зумовить значне підвищення рівня моря, а це, в свою чергу, приведе до затоплення великих прибережних областей, що створює загрозу районам ведення господарства, які історично склалися внаслідок наполегливої й багатовікової праці багатьох поколінь людей. Подібна тенденція зберігається й в першому десятиріччі ХХІ ст. За прогнозами експертів ООН, в новому сторіччі середня температура може підвищитися ще на 1,2-3,5 градусів Цельсія. Глобальному потеплінню сприяє також вирубка лісів, особливо екваторіальних і тропічних, які життєво необхідні для підтримання газового балансу в атмосфері нашої планети. Забруднення повітря в промислово розвинутих урбанізованих країнах завдає лісам величезної шкоди. Так, у Великій Британії від цього постраждало 60% лісів, у Німеччині – 52%, в Чехії -27% тощо. Загальна втрата лісів склала 9,4 мільйони гектарів (0,2% від загальної площі), і цей процес продовжується, набуваючи все більшої швидкості: в середньому на планеті зникає 13 млн. га на рік. Причому найвищі темпи зникнення лісів – в Африці і Південній Америці.

Зміни клімату все частіше провокують повені та посухи, посилення буревіїв, виникнення тайфунів і цунамі, в результаті яких

гинуть або залишаються без житла й засобів до існування мільйони людей, відбувається різке зниження врожайності зернових і рису. Має місце деградація ґрунтів: збільшення ерозії, зниження родючості, нагромадження забруднень, наступ пустелі (на початку ХХІ ст. посушливі землі становили близько 40 % суходолу).

Загрозою для всього живого на Землі є виснаження озонового шару атмосфери на 1-2 % на рік, у результаті чого збільшуються площі «озонових дір». Забруднення річок, морів і океанів, зокрема через аварії танкерів-гігантів, які перевозять нафту, призводить до вимирання флори та фауни. Більше 11 тисяч біологічних видів сьогодні знаходяться під загрозою зникнення, 800 видів вже зникли назавжди. 25% зон рибальства виснажені.

Природні катастрофи, такі як повені, землетруси, посухи, урагани, смерчі викликаються дією стихійних сил природи, яким людське суспільство не лише не в змозі запобігти, але й, навпаки, своєю бездіяльністю або необдуманими діями може набагато посилити природний руйнівний потенціал. За деякими прогнозами, до 2015 року близько половини населення Землі проживатиме в країнах, що відчувають дефіцит води.

У світі зростає усвідомлення небезпеки подальшого загострення екологічної проблеми. Прийнятий у США у 1970 р. Акт про чистоту повітря сприяв зниженню забруднення атмосфери. Проблема захисту довкілля стала однією з головних на порядку денному міжнародного співтовариства в 1990-ті рр. У Ріо-де-Жанейро в 1992 р. підписані угоди по обмеженню шкідливих викидів (фреонів), у 1997 р. у Кіото укладений договір з проблем глобального потепління. У багатьох європейських країнах рух захисників природи став помітною політичною силою (т. зв. партії зелених).

В умовах відкритості кордонів і безпрецедентно високій мобільності населення процес поширення збудників захворювань набув глобального масштабу. Якщо хвороби, що розповсюджувалися комерсантами, загарбниками і природними носіями, ставали проблемою для цілих країн та регіонів, то ВІЛ/СНІД перетворився на загрозу всесвітнього масштабу стрімко, протягом дуже короткого, за історичними мірками, відрізка часу. До того ж, техногенний чинник викликає мутації здавалося б добре вивчених біологами вірусів (наприклад, з'являються нові різновиди грипу, епідемії якого уносять сьогодні чимало людських жертв). «Лихоманка Ебола», «пташиний грип», «коров'ячий сказ» та ін. хвороби стали наочними символами епідемічних (чи навіть пандемічних) загроз, „подарованих” людству

епохою глобалізації.

Глобалізація та проблеми розвитку світу на початку ХХІ століття. Найважливішою тенденцією розвитку сучасного світу є глобалізація всіх економічних та політичних процесів, протистояти якій зараз не в змозі жодна національна держава. Причому, якщо раніше її наслідки на собі відчували насамперед всесильні транснаціональні корпорації й міжнародні організації, то в останні роки ХХ ст. вони торкнулися повсякденного життя мільйонів простих людей всіх країн і континентів.

Ще з середини 80-х рр. ХХ ст. термін «глобалізація» почав вживатись для позначення процесу руху капіталів та інтеграції фінансових та біржових ринків внаслідок бурхливого розвитку нових технологій в сфері інформації та комунікації. Однак особливої актуальності проблема глобальних трансформацій світового порядку набула в 90-х рр. минулого століття в результаті зникнення «двополюсної» моделі світу.

Глобалізація являє собою комплексну, системну, наростаючу єдність сучасного світу, обумовлену необхідністю подолання назрілих глобальних проблем (екологічної, демографічної, проблеми подолання економічної і суспільної відсталості, перешкоджання можливим енергетичним, сировинним та продовольчим кризам, дотримання соціальних, економічних та індивідуальних прав і свобод особистості).

Враховуючи комплексний, всеохоплюючий характер вказаних проблем, глобалізація сьогодні являє собою загальноцивілізаційний процес розвитку людського суспільства, який справляє величезний вплив на всі сфери людського буття і є домінуючим у царині міжнародних відносин. Таким чином, глобалізація має фінансово-економічний, політичний, технологічний, культурний, ідеологічний та ін. виміри.

Глобалізації, на думку дослідників даного явища, включає наступні основні прояви:

1. *У політичній сфері:* виникнення наднаціональних одиниць різного масштабу: політичних і військових блоків (НАТО), імперських сфер впливу (сфера впливу США), коаліцій країн («Велика сімка»), континентальних або регіональних об'єднань (Європейське співтовариство), всесвітніх міжнародних організацій (ООН); виникнення контурів майбутнього всесвітнього уряду (Європейський парламент, Інтерпол); наростаюча політична однорідність світової спільноти (демократизація суспільно-політичного життя).

2. *В економічній сфері:* посилення значення наднаціональної

координації і інтеграції (ЄС, ОПКИ), регіональних і світових економічних угод; глобальний розподіл праці; зростання ролі багатонаціональних і транснаціональних корпорацій (ТНК) („Ніссан”, „Тойота”, „Пепсі-кола”); становлення універсального, єдиного економічного механізму, що охоплює весь світ; вражаюча швидкість, з якою фінансові ринки реагують на події в окремих країнах.

3. *У сфері культури:* перетворення планети на так зване „світове село”, коли мільйони людей завдяки засобам масової інформації практично миттєво стають свідками подій, що відбуваються в різних куточках земної кулі; залучення людей, що живуть в різних країнах і на різних континентах, до одного культурного досвіду (олімпіади, рок-концерти); уніфікація смаків, сприймань, пріоритетів (кока-кола, джинси, „мільні опери”); безпосереднє знайомство із способом життя, звичаями, нормами поведінки в інших країнах (через туризм, роботу за межею, міграції); поява мови міжнародного спілкування – англійської; масове поширення уніфікованих комп’ютерних технологій, Інтернету; „розмивання” місцевих культурних традицій, їх заміна масовою споживацькою культурою західного типу.

Деякі дослідники вважають, що початковими формами глобалізації були торгівля і завоювання нових територій ще на зорі існування людства – близько 5 тис. років тому. На думку інших, певні елементи глобалізації містилися в епоху античності, наприклад, у створенні імперії Олександра Македонського в IV ст. до н.е., а також у існуванні двох великих імперій давнини – Римської і Китайської (династія Хань), які об’єднали великі простори Євразійського континенту.

На думку російського автора В. М. Заболотного, перші передумови процесу глобалізації з’явилися на зорі раннього Нового часу й відтоді цей процес пройшов три основні етапи:

1) XVI – XIX ст. – доба Великих географічних відкриттів, промислової революції, утворення колоніальних імперій, формування світового ринку й поява міжнародного торгово-економічного співробітництва. Це був час становлення *індустріальної цивілізації*.

2) Перша половина XX ст. – доба посилення боротьби за колоніальний переділ світу, що призвело до двох світових війн, утворення першої міжнародної організації - Ліги Націй, зародження національно-визвольного руху в колоніальних країнах.

3) Друга половина XX ст. – доба розпаду світової колоніальної системи, поява великої групи молодих незалежних держав, утворення ООН та розширення її функцій, виникнення і швидке поширення

транснаціональних корпорацій (ТНК), утворення наднаціональних валютно-фінансових органів (МВФ, Світовий банк та ін.), створення НАТО, ВТО й інших міжнародних організацій. Різке посилення інформаційних потоків приводить до завершальної стадії глобалізації, а закінчення „холодної війни” сприяє формуванню однополюсного світу, у якому головну роль грає так званий „золотий мільярд” населення Заходу.

Проте інші науковці вважають, що глобалізація є явищем більш близького до нас часу. На першому етапі глобалізації відбулася лібералізація потоків капіталу та товарів, і плодами цього скористалися насамперед найбільш розвинуті країни Заходу та їхні основні торговельні партнери, зокрема Бразилія, Індія та Китай. Зараз має місце другий етап – етап мобільності, коли все більше число людей перетинає кордони.

На думку вітчизняного науковця Т.В. Орлової, історія XX ст. знає декілька спроб здійснення проекту глобалізації під егідою тієї чи іншої держави, яка включала даний проект до складу своєї ідеології. Першим за часом оформлення був проект комуністичної Росії та створеного нею III Інтернаціоналу, які ставили в якості своєї мети перемогу комуністичної революції в усьому світі. Частковою реалізацією цього плану стало існування в другій половині XX ст. світової соціалістичної системи. Другим за часом виникнення був геополітичний проект нацистської Німеччини, що претендувала на світове панування. Сьогодні залишився третій претендент на верховенство в процесі глобалізації Сполучені Штати Америки. У роки «холодної війни» саме США найактивніше стимулювали торгівлю лібералізацію та економічне зростання, вбачаючи в них ефективні засоби боротьби з комуністичною загрозою.

Отже, сучасна глобалізація є значною мірою результатом перемоги саме «американського проекту», тому багато хто з науковців та світових громадсько-політичних діячів небезпідставно називає її «американізацією». Втім, з іншого боку, після поразки соціалізму глобальна економіка часто ототожнюється з «глобальним капіталізмом», адже глобалізація по суті стала наслідком капіталістичної економічної інтеграції протягом останніх століть (значною мірою XX ст., особливо другої його половини).

Як вже зазначалося, характерною рисою світової економіки після Другої світової війни було постійне зростання числа й потужності транснаціональних компаній, що стало однією з перших ознак глобалізації і, водночас, найсуттєвішим тодішнім її проявом у світовій

економіці. За оцінками експертів, на початку XXI ст. існувало 37 тис. транснаціональних корпорацій, що мають понад 200 тис. іноземних філій, на яких працюють близько 75 млн. чол. Причому 100 найбільших корпорацій контролюють третину всіх зарубіжних інвестицій, які вкладені переважно в економіку країн, що розвиваються. Існування подібних величезних компаній, прибутки яких часто-густо перевищують річний дохід деяких країн, приводить до неоднозначних результатів. З одного боку, вони стабілізують світову економіку, з іншого, зосередили в своїх руках таку економічну владу, яку не завжди здатні контролювати уряди країн, на теренах яких вони діють. Така ситуація створює відчутну загрозу національному суверенітету окремих держав, які потрапляють у таку фінансову та економічну залежність, що перестають бути господарями у власному домі. Наприклад, у 1992 р. активи транснаціональної корпорації „Ройял Датч-Шелл груп” на 10 млрд. дол. перевищили валовий національний продукт такої зовсім небагаті країни, як Ізраїль, активи „Ексон” були значно більшими, ніж ВВП Єгипту, активи „ІБМ” дорівнювали ВВП Пакистану, активи „Дженерал електрик” або компанії „Форд” – відповідно ВВП Угорщини чи Нігерії.

Сьогодні транснаціональні корпорації контролюють понад 50 % світового промислового виробництва, 67 % міжнародної торгівлі, понад 80 % патентів і ліцензій на нові техніку та технологію, майже 90 % прямих закордонних інвестицій. Фактично вся торгівля сировиною на світовому ринку також контролюється транснаціональними корпораціями (зокрема, 90 % світової торгівля пшеницею, кавою, кукурудзою, лісоматеріалами, залізною рудою, 80 % торгівлі оловом та чаєм, 75 % - натуральним каучуком та сировою нафтою).

Процес глобалізації не позбавлений низки протиріч. З одного боку, у розвинених країнах відбувається втрата традиційних, властивих індустріальній епосі цінностей, які колись об'єднували суспільство в єдине ціле й надавали йому необхідну стійкість. З іншого боку – з'явилися нові соціальні групи з високими прибутками, розростається „новий середній клас” людей інтелектуальної праці, широкі соціальні програми й небачено висока продуктивність праці забезпечують населенню досить високі доходи, які дозволяють їм забути про матеріальні негоди початку століття. Дедалі ширше поширюються *ідеї постматеріального розвитку суспільства*, при якому на перше місце виходять відповідні йому постматеріальні цінності, включаючи солідарність, відповідальність, почуття обов'язку, бажання трудитися не стільки заради грошей, скільки

заради реалізації своїх природних здібностей і прояву індивідуальних рис особистості.

Починаючи з 1990-х рр. провідні економісти світу дедалі частіше стали говорити про появу так званої „нової економіки”, заснованої переважно не на виробництві матеріальних благ, а на виробництві, передачі й використанні інформації. У „новій економіці” інтелектуальний капітал не тільки переважає над промисловим, але й перемагає останній швидкістю поширення, частотою модифікації й загальною доступністю. Зараз величезні капітали (до 1 трильйона дол. щодоби) можуть бути перекинені з одного кінця земної кулі в іншій у лічені хвилини, особливо після прийняття адміністрацією США закону про юридичну чинність електронного підпису на документах (15 січня 2000 р.). Розвиток транспорту і засобів комунікації (насамперед міжнародної мережі телебачення та Інтернет) суттєво полегшили подолання відстаней між окремими країнами й цілими континентами. Процеси міграції (особливо жертвою останніх стають сьогодні постіндустріальні країни) суттєво змінюють етнічний і расовий склад населення. Відбувається взаємопроникнення культур.

Водночас можна констатувати, що плоди глобалізації світової економіки розподіляються дуже нерівномірно. Так, за період з 1950 по 1998 р. обсяг світового валового продукту виріс із 5 до 29 трлн. дол. Однак якщо раніше розрив у доходах 20% найбагатших людей планети й такої ж кількості найбідніших виражався співвідношенням 30:1, то наприкінці 90-х рр. це відношення склало вже 74:1. За даними ООН, в 1998 р. 20% найбагатших людей світу спожили 86% світового обсягу товарів і послуг, 58% енергії, на їхню частку припадало 74% телефонів і 87% автомобілів. За цей самий час найбідніша частина населення використала лише 1,3% світової продукції й послуг. При цьому більше 2,5 млрд. людей не мали елементарних санітарних умов життя, а 20% дітей не могли одержати навіть початкової освіти.

Якщо в 1995 р. на країни Європи припадало 32,6% сукупного світового валового національного продукту, на країни Азії – 30,4%, на Північну Америку – майже 30%, тоді як на Південну Америку – лише 4,3%, Африку – всього 1,5 % (!). У 1990-х рр. стабільний економічний розвиток мав місце в США, Західній Європі, в частині країн Азії, натомість економічний спад споглядався в Африці, Латинській Америці та постсоціалістичних країнах. У 1997 – 1998 рр. фінансова криза сильно вразила держави Східної та Південно-Східної Азії, а також Росію. Незважаючи на фінансову допомогу розвинутих країн, більшу частину якої надає Міжнародний валютний фонд і Організація

економічного співробітництва та розвитку, ВВП на душу населення в найбідніших країнах наприкінці 90-х рр. не досягав і 300 американських доларів, тоді як у самих США він майже досяг 27 тис.

Тому прірва між злиднями найбідніших країн третього світу і багатством розвинутих індустріальних держав продовжує поглиблюватися, що є однією з найбільш гострих проблем сучасності. Отже, головний вигравш від економічної глобалізації сьогодні, як і раніше, дістається провідним індустріальним державам (т. зв. «золотому мільярду»).

Висувається припущення, що *глобалізація стане домінуючим фактором цивілізаційного розвитку світу в першій чверті XXI століття*, коли процес загальносвітової консолідації фактично завершиться утворенням світової федерації. Проте існують серйозні побоювання, що невтримний і ніким фактично не контрольований процес глобалізації, заснований на групових егоїстичних інтересах найбагатших країн світу, підірве стійкий світовий порядок і зіштовхне світове співтовариство в стан хаосу, небаченого із часів середньовіччя.

Загалом, аналітики передбачають два основні варіанти розвитку глобалізації. Перший варіант передбачає збереження і навіть посилення негативних тенденцій (ігнорування інтересів слаборозвинутих країн, поглиблення прірви між «золотим» і «злidenним» мільярдами, загострення демографічної та екологічної проблем людства). Вочевидь, цей варіант супроводжуватиметься наростанням напруги в міжнародних відносин і посиленням виступів «світового пролетарія» проти «світового капіталіста». Другий варіант міг би базуватись на наданні глобалізації демократичного та регульованого характеру, що припускає врахування інтересів як світового співтовариства загалом, так і окремих країн та народів. Такий варіант виключає диктат і нав'язування волі одних держав іншим, припускає певне обмеження дії стихійних ринкових сил та вимагає узгодження зусиль задля подолання глобальних проблем світу. На жаль, сьогоднішні тенденції розвитку світу змушують припустити, що перший, песимістичний варіант еволюції глобалізації має більше шансів бути втіленим у життя.

Загалом у сучасному світі глобалізація виявляється в двох протилежних процесах: 1) децентралізація світового порядку, стирання державних і національних кордонів; 2) уніфікація світу на основі поляризації й централізації влади в руках індустріально розвинутої частини планети.

У зв'язку з цим на порядку денному стоїть питання: глобальна

система соціально-економічних та політичних відносин, яка сьогодні формується, являє собою „новий світовий порядок” чи „новий світовий безлад”?

З початку 90-х рр. XX ст. соціологи, політологи, футурологи починають замислюватись над тим, куди рухається світ, що є основним змістом сучасного історичного процесу? На Заході набула поширення точка зору, що основним змістом сучасної історії є поступовий перехід людства до суспільства ліберальної демократії (Френсіс Фукуяма та ін.). На її користь наводяться такі аргументи: сьогодні у світі – 165 країн; з них 37-38 – зі стійким демократичним ладом, приблизно ще 40-60 – тією чи іншою мірою будують демократичне суспільство. Таким чином, 2/3 населення земної кулі живуть в умовах демократії, або визнають її своєю стратегічною метою. У своїй роботі „Кінець історії й Остання людина” (1993 р.) Фукуяма стверджував, що після розпаду СРСР у світі можлива лише єдина – за західним зразком - модель політичних та соціально-економічних відносин – ліберально-демократична (з ринковою економікою).

Інша, відмінна точка зору така: основний зміст історичного розвитку XX та нового, XXI ст. полягає у створенні передумов для побудови принципово нового суспільства на основі конвергенції (гібриду, взаємного впливу) двох світових систем – капіталістичного та соціалістичного. Авторами даної концепції був ще Р. Арон, П. Сорокін, а сьогодні вона досить поширена в сучасному Китаї.

Третя точка зору полягає в наступному: на зміну двополюсній моделі світу іде багатополосна, яка несе з собою відродження протиріч і конфліктів у їх ледь не середньовічному вигляді та інтенсивності.

У 90-х рр. американський політолог Семюел Хантінгтон у своїх статтях, а потім у виданій на їх основі книзі під назвою „Зіткнення цивілізацій”, спробував пояснити причини війн і конфліктів у людській історії, запропонувавши цікаву концепцію. Коротко її суть можна викласти наступним чином: починаючи з Вестфальського миру (1648 р.), яким закінчилася Тридцятирічна війна, в основі війн і міжнародних конфліктів лежали протиріччя між особистими корисливими інтересами государів, пізніше, починаючи з Великої Французької революції, - між націями. Бурхливе і суперечливе XX століття, одночасно з виникненням ідеократичних держав комуністичного і фашистського типу, породило міжідеологічні суперечності (у першій половині XX століття - між комунізмом,

фашизмом і ліберальною демократією, у другій половині - тільки між комунізмом і ліберальною демократією). З розпадом СРСР і „світової системи соціалізму” перед людством виник новітній тип протиріч, що загрожує підірвати і без того нестабільне співтовариство націй: протиріччя між різними типами ментальностей, що лежать в основі державних, суспільно-політичних і культурних взаємин. Хантінгтон називає ці типи цивілізаціями.

Цивілізації - це особливі, характерні для одної або декількох держав, що хронологічно існують послідовно або паралельно відносно одна одної, загальні типи матеріальної і духовної культури (включаючи близьку мову, історію, міфологію, релігію, звичаї й обряди, спосіб мислення, архітектуру, моду, нарешті, стиль життя). І головне, на чому наполягав Хантінгтон: цивілізація нерідко базується на такому матеріально необґрунтованому, суб'єктивному чиннику, як самоідентифікація людей, їхнє ототожнення себе з тією або іншою культурною спільністю.

Згідно з С. Хантінгтоном, у наш час паралельно співіснують наступні цивілізації: західна, слов'янсько-православна, ісламська, конфуціанська, індуська, японська, латиноамериканська і, можливо, африканська (остання ще перебуває на стадії формування). Протиріччя між ними антагоністичні, тобто практично не можуть бути розв'язані мирним способом, особливо в умовах активної експансії західної (католицько-протестантської) цивілізації. Дані протиріччя цілком ймовірно можуть привести до Третьої світової війни. Не виключено, що остання уже ведеться в латентній формі.

Особливої конфліктності боротьба цивілізацій набуває там, де, умовно кажучи, проходить «лінія фронту» - тобто на територіях, що населені компактними групами осіб, які ментально належать до різних цивілізаційних утворень. Взимку 2006 р. світова громадськість була шокована безладдям молодіжних банд етнічних, релігійних і расових меншин у Франції, Бельгії, Німеччині. Конфліктність між представниками корінного населення, яке належить до західної (католицько-протестантської) цивілізації, та іммігрантами (або нащадками іммігрантів) з арабських чи африканських країн дедалі посилюється. Іншим прикладом може виступати колишня Югославія, особливо Республіка Боснія і Герцеговина, де в середині 90-х рр. відбувалася взаємна різанина на етнічній основі з боку представників трьох етносів (сербів, хорватів та боснійських мусульман), які належать до трьох різних цивілізацій – слов'яно-православної, західної та мусульманської. Проявлена в ході взаємного винищення колишніх

сусідів жорстокість не піддається раціональному роз'ясненню, однак слугує зайвою ілюстрацією обґрунтованості концепції Хантінгтона.

На жаль, не перебуває осторонь від «зіткнення цивілізацій», й **сучасна Україна**. Так, деякі дослідники, аналізуючи загострення політичної боротьби під час президентських виборів 2004 р., небезпідставно говорять про «цивілізаційний розлам», який спіткав нашу державу. Принагідно зазначимо, що і С. Хантінгтон наводив як приклад ментально розколотого суспільства саме Україну, по території якої проходить рубіж двох цивілізаційних впливів: католицько-протестантського (Західна, частково Центральна Україна) та слов'янсько-православного (Східна й Південна Україна).

З іншого боку, варто відзначити, що одним з найсерйозніших «викликів» глобалізації є **криза ідентичності**, яка однаковою мірою загрожує як благополучній Європі (безчинства молодіжних банд етнічних, релігійних і расових меншин в країнах Західної Європи є одним із суттєвих симптомів такої кризи), так і країнам третього світу. Національна і навіть цивілізаційна ідентичність поступово починає розчинятися під тиском двох чинників: 1) масової міграції, яка останнім часом дедалі більше змінює етнічний, мовний, релігійний та навіть антропологічний портрет країн, що приймають мігрантів (на думку багатьох науковців, проблема «ісламізації Європи» невдовзі вийде на перше місце в переліку головних проблем континенту), та 2) швидкої інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя. Останній чинник найбільше сприяє руйнуванню ідентичності в сфері масової культури, споживання, побуту та дозвілля (так звана «макдональдизація»).

Безумовно, що подібна «вавилонізація» світових культур викликає дедалі більші протести населення різних країн світу, які таким чином реагують на більш ніж реальну загрозу втрати власної ідентичності. Закономірним наслідком прагнення людей зберегти ідентичність, захистити мову, віру, традиції від агресивного проникнення чужих впливів стали спалахи націоналізму, релігійного (головним чином, ісламського) фундаменталізму, які останніми роками набувають дедалі радикальнішого вигляду. Очевидно, що коріння цих явищ містяться саме у процесах глобалізації.

Активізується також **антиглобалістський рух**, учасники якого являють собою розмаїте зібрання різних груп протесту, від екстремістів, що не сприймають глобалізацію як таку, до поміркованих критиків окремих її тенденцій. Роком виникнення антиглобалістського руху вважається 1996-й, коли на території

мексиканського штату Ч'япас, контрольованого повстанцями-«сапатистами», відбулася перша всесвітня зустріч противників глобалізації. Втім, на думку вже згадуваної Т.В. Орлової, першим потужним проявом антиглобалізму стала ще «ісламська революція» кінця 70-х рр. в Ірані, яка була реакцією традиційного, мусульманського суспільства на насильницьку «вестернізацію», що здійснювалась шахом під назвою «білої революції».

Прагнення правлячих кіл Заходу забезпечити „золотому мільярду” (американцям, німцям, англійцям, французам і деяким іншим представникам західної цивілізації) умови й далі насолоджуватися життям у „технотронних оазах” (Бжезинський), тоді як інші народи повинні жити в „глобальному гетто”, викликає зростання антиамериканських настроїв (бо США вважаються лідером Західного світу) і протидію такій політиці. Саме тому соціальні процеси останніх років зумовили помітне „почервоніння” країн Латинської Америки (прикладом є ліворадикальні реформи президента Венесуели У. Чавеса, повернення до влади в Нікарагуа «команданте» Д. Ортега та ін.).

Потрібно зазначити, що в умовах глобалізації, одночасно з переходом від старого індустріального суспільства до суспільства інформаційного, по-новому почала виглядати й споконвічна проблема війни й миру. В останньому десятилітті ХХ ст. зародилася й стала швидко розвиватися т. зв. „**концепція війни в четвертій сфері**” - у **кіберпросторі**, що значною мірою відрізняється від колишніх війн на землі, на воді та у повітрі. Одним з її проявів є боротьба найбільш розвинених країн за володіння стратегічно важливою інформацією. Поняття „інформаційного протиборства” вперше з'явилося в середині 80-х рр., тобто на завершальному етапі „холодної війни” й знову актуалізувалося в 1991 р., після закінчення близькосхідної воєнної операції США „Буря в пустелі”. Саме тоді вперше були використані новітні інформаційні технології як засіб ведення бойових дій, що забезпечило американським військовим небачені раніше переваги. Відтоді країни Заходу приступили до остаточного формування **концепції інформаційних війн**.

Інформаційне протистояння стало трактуватися провідними політиками як відкритий або прихований, але цілеспрямований інформаційний вплив на противника з метою його дезінформації, дезорієнтації та дестабілізації його внутрішнього становища. Іншим словами, це вже не просто радіоелектронна боротьба, а насамперед психологічна й світоглядна інтервенція за допомогою глобальних

комп'ютерних зв'язків і використання інформаційних переваг. При цьому основні зусилля зосереджуються не на знищенні особового складу і військової техніки супротивника, а на виведенні з ладу його комп'ютерних мереж та мереж зв'язку головних штабів. Така концепція війни може бути використана як стратегія „керованого хаосу”, в основі якого лежать різного роду міжетнічні або міжрелігійні конфлікти.

Однією з доволі серйозних проблем, з якими зіштовхнулося людство в умовах глобалізації і яка сприяє виснаженню світових природних ресурсів, є проблема невпинного, нічим не обмеженого споживацтва. Останнє, яке під впливом тотальної реклами в електронних ЗМІ перетворилося на стиль життя мільйонів мешканців благополучних країн, не лише руйнує психічне й фізичне здоров'я людей, але й становить загрозу довіччю. Ресурси планети обмежені й нездатні задовольняти постійно зростаючі запити „золотого мільярду” (адже на 15% населення країн з високими доходами припадає 56% сумарного споживання, тоді як на 40%, що проживають у країнах з низькими доходами, - лише 11%), не говорячи вже про решту мешканців землі, рівень споживання яких також останнім часом зростає.

Споживацька економіка має природні об'єктивні обмеження для своєї експансії, й вихід за їх межі загрожує фізичному існуванню людської цивілізації. Владислав Іноземцев у своїй книзі „Розколота цивілізація” головний конфлікт всередині західного суспільства вбачає в тому, що його представники сповідують різні цінності, або, іншими словами, між людьми, орієнтованими на самореалізацію, та людьми, для яких споживання стає сенсом життя. Для перших головним у житті є самореалізація як особистості, духовні пошуки, особистісне зростання, це люди, спроможні контролювати власні бажання. Для других (яких ще називають консьюмаріат), тобто споживачів, головним є споживання заради споживання; тому вони нездатні до самоконтролю й самообмеження, перебувають у полоні своїх бажань. Причому, по суті справи, йде гонитва за фіктивними, непотрібними товарами заради досягнення певного іміджу чи підтримання статусу; вже сьогодні лише 30% товарів задовольняє базові потреби людини (в їжі, одязі, житлі тощо). Перші купують лише речі, що задовольняють їх реальні потреби. Другі купують ті, які втокмачують в їхню свідомість (і навіть підсвідомість) реклама, мода, ЗМІ, «гламурні» журнали тощо.

З-поміж інших складних питань сучасності, поставлених перед

людством варто виділити також низку міжнародних проблем кінця ХХ – початку ХХІ ст.: однополярність світу після розвалу СРСР; розширення НАТО, реформа ООН, проблема незалежності Косово, ядерна програма Ірану тощо.

Після закінчення „холодної війни” США відчули себе світовим „хазяїном” і водночас світовим „поліцейським”, який має право диктувати всім свою волю й своє розуміння демократії та свободи. Відомою є заява керівництва Сполучених Штатів про те, що весь світ є зоною їх «життєвих інтересів». Нерідко знаряддям забезпечення цих інтересів виступає НАТО, європейські члени якого продовжують зберігати, певною мірою, підлеглий статус щодо США, що підкріплюється присутністю американських звичайних та ядерних збройних сил у Європі.

За час, який минув після розпаду СРСР, НАТО - всупереч заявам і обіцянкам свого керівництва - значно розширилося, включивши низку нових членів: Чехія, Угорщина, Польща (1999 р.), Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина та Словенія (2004 р.) У прийнятій Радою НАТО в 1999 р. у Вашингтоні Стратегічній концепції відзначалося, що Альянс «має обстоювати інтереси безпеки в умовах, які змінюються і які не завжди можна передбачити», оскільки з'явилися нові ризики, що загрожують євроатлантичному миру і стабільності: «утиски, етнічні конфлікти, економічний занепад, руйнація політичного устрою та розповсюдження зброї масового знищення». Продовжують зростати й військові видатки країн НАТО, які ще в 1992 р. досягли просто астрономічної суми в 509,1 млрд. дол. Більш ніж сумнівним «досягненням» НАТО в боротьбі за європейську «безпеку» стала агресія проти Союзної Республіки Югославії, здійснена в 1999 р., коли за період з 24 березня по 24 квітня 1100 літаків десяти країн-членів Альянсу здійснили 25 200 бойових вилетів, скинувши при цьому на територію цієї держави 25 тис. тон вибухових речовин. У результаті, протягом березня – червня 1999 р. на території Сербії та Чорногорії загинули 2 тис. цивільних осіб, близько 7 тис. отримали поранення (30% з них – діти). З початком агресії НАТО (тобто після 24 березня), за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, близько 800 тис. албанців, сербів, циган та представників інших національностей стали біженцями. Необхідно зазначити, що агресія НАТО була розпочата з безпрецедентним порушенням статті 2 Статуту ООН, за відсутності відповідної резолюції Ради Безпеки ООН. На жаль, ігнорування офіційної позиції міжнародних органів, як і думки світового співтовариства загалом, в

останні десятиліття стали виразним стилем зовнішньої політики США та її західноєвропейських союзників.

Починаючи з вересня 2001 р. в арсеналі адміністрації США з'явилася нове «тавро», використовуючи яке Сполучені Штати домагалися покарання будь-якої країни або групи країн, що з певних причин заважають реалізації американських зовнішньополітичних цілей, а саме – «міжнародний тероризм». Трактуючи дане поняття занадто широко, політичні лідери США вибудували уявну «вісь зла», що замінила собою рейганівську «імперію зла» - Радянський Союз. Звинувачення у «пособництві міжнародному тероризму» стало виправданням для Сполучених Штатів, які отримали можливість розпочати військові дії в Афганістані (жовтень 2001 р.) та Іраку (березень 2003 р.) попри те, що падіння режимів талібів та С. Хусейна супроводжувалися багатотисячними жертвами серед цивільного населення цих країн.

Втім, власне явище **міжнародного тероризму** не є суто пропагандистською вигадкою. Після розвалу Радянського Союзу, чие протистояння Сполученим Штатам Америки визначало головні параметри та напрямки міжнародного розвитку, з тіні вийшов мусульманський світ. Впливові кола ісламського фундаменталізму прагнуть світового панування, загрожуючи у такий спосіб існуванню Заходу. Найбільш наочним засобом реалізації гегемоністських претензій найрадикальніших кіл ісламського фундаменталізму якраз і став міжнародний тероризм, який, на думку багатьох дослідників, набув вигляду нової форми війни проти західної цивілізації і базується на антизахідних настроях, поширених серед народів Азії та Африки. Подібні настрої є прямим продовженням духу антиколоніалізму періоду національно-визвольної боротьби, а також наслідком комплексу меншовартості, сформованого в народів країн «третього світу» під впливом «неоколоніалізму».

Особливо це притаманно для мусульман: переконані у перевагах своєї давньої культури і в тому, що їхня релігія є єдино вірною, вони сильно занепокоєні тим, що у ієрархічній структурі сучасного світу їхні країни стоять на нижчому щаблі порівняно із Заходом, який, до того ж посилює ненависть до себе експансією своїх ресурсів та ідей, своїх традицій і своєї культури, своєю зверхністю і поблажливістю, своїм ставленням до незахідних суспільств як до недорослих, слабко розвинутих, відсталих та архаїчних. І уособленням усього того зла, яке вбачається у Заході, для них небезпідставно виступають США. До речі, останні, попри всю свою могутність, виявились неспроможними

відвернути удари терористів: вибухи американських посольств у Кенії і Танзанії (1998 р.), висадження у повітря есмінця «Коул» в Аденському порту в Ємені (2000 р.), атаку на Всесвітній торговий центр і Пентагон (11 вересня 2001 р.).

Ще один чинник міжнародної політики в умовах глобалізації – постійно зростаюча міць нової наддержави – Китаю, який має ядерну зброю, супутники, новітні ЕОМ, ракети, колосальний демографічний потенціал й динамічну економіку. На рубежі століть Китай являв собою країну з найбільшими темпами зростання. У 2002 р. китайським керівництвом було проголошено програму «Йти назовні», тобто обійти США та стати першою державою світу за економічним потенціалом. За деякими прогнозами, приблизно до 2015 р. ВВП Китаю дорівнюватиме ВВП США. Посилення КНР викликає занепокоєння і Росії, яка з 90-х рр. ХХ ст. все більше перетворюється на об'єкт масової еміграційної експансії: в середині першого десятиліття ХХІ ст. на слабко заселених просторах Російської Федерації від Хабаровська до Уралу нараховувалося близько 7,5 млн. китайців.

Отже, на межі ХХ – ХХІ століть *основними рисами світового історичного процесу* стали:

- розмаїття сучасного світу, тенденція до його багатополлярності;
- глобалізація всіх економічних, соціально-політичних і культурних процесів;
- зростання ролі інформації та інформаційних технологій у житті суспільства;
- посилення регіональної гонки озброєнь і збереження небезпеки локальних війн і конфліктів.
- загострення глобальних проблем людства;
- посилення загрози міжнародного тероризму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Газін В.П., Копилов С. А., Новітня історія країн Європи та Америки. 1945 – 2000 рр. – Кам'янець-Подільський, 2000.
2. Глобальные проблемы и международные отношения. – М., 1981.
3. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К, 2001.
4. Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду «холодної війни» / Укл. О.І. Сич, А.В. Мінаєв. – Чернівці: Рута, 2008.
5. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фран. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. – К., 1999.
6. Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки: конец ХХ – начало ХХ века. Учеб. пособие для студентов. М., 2004.
7. Западная Европа в современном мире: В 2 т. – М., 1979.
8. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002). Навчальний посібник. – Вінниця, 2003.
9. Історія сучасного світу: соціально-політична історія ХV – ХХ століть. Навч. посіб. / За ред. Ю. А. Горбаня. - 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Вікар, 2003.
10. Лукач Дж. Конец ХХ века и конец века модерна. – СПб., 2001.
11. Новейшая история стран Азии и Африки: ХХ век: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 3 ч. / Под. ред. А.М. Родригеса и М.В. Пономарева. – М., 2001. – Ч.2: 1945 – 2000.
12. Новейшая история стран Европы и Америки. ХХ век: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 3 ч. / Под. ред. А.М. Родригеса и М.В. Пономарева. – М., 2001. – Ч. 2: 1945 – 2000.
13. Орлова Т. В. Історія сучасного світу: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006.
14. Петров И. Глобализация как феномен эпохи постмодернизма // Международная жизнь. – 2003. - № 9-10. – С. 209-221.
15. Подзигун И.М. Глобализация как реальность и проблема // Философия науки. – 2003. - № 1. – С. 5-16.
16. Пономарев М.В., Смирнова С.Ю. Новая и новейшая

история стран Европы и Америки: Практическое пособие: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: В 3 ч. – М., 2000. – Ч. 3: Трансформация индустриальной цивилизации в период ГМК. Становление постиндустриального общества.

17. Ротшильд Дж., Уингфилд Н. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Пер. з англ. В.Т. Лапицького, С.М. Рябчик. – К., 2004.

18. Сич О. І. Походження „холодної війни” // Історія в школах України. – 2000. – № 3 – с. 29 – 32; № 4 – с. 18 – 22.

19. Сыч А. И. По следам неоконченной полемики. Хантингтон С.П. Если не цивилизации, то что? Парадигмы мира после «холодной войны» // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці, 2007. – Випуск 4. – С. 177 – 184.

20. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. – 1996. - № 1-2. – С. 9-29.

21. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914 – 1991). – М., 2004.

Навчальне видання

СИЧ Олександр Іванович
МІНАЄВ Андрій В'ячеславович

Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку

Навчальний посібник